

Резюмета на научните публикации на гл. ас. д-р Здравко Димитров

Монография:

ТАТУЛ. Археологически комплекси от античната епоха: края на IV / началото на III в.пр.Хр. – IV / началото на V в.сл.Хр. – Разкопки и проучвания, под печат.

Изследването на античните археологически контексти на обекта край с. Татул премина през всички необходими етапи: теренни проучвания, обработка на материала и данните от разкопките, предварителни съобщения и статии, специализирани изследвания на отделни комплекси материали и най-накрая монографични поредици.

Научната разработка, която резюмирам тук, представлява първия том от поредицата заключителни изследвания – това, посветено изцяло на Античността.

На обекта от местността Кая Башъ, край с. Татул, са проучени големи археологически структури от девет различни епохи – къснохалколитна, средено и късенобронова, ранножелязна, ранноелинистическа, късноелинистическа/ранноримска, късноримска, ранновизантийска и средновековна. Архитектурните останки в тази среда са значителни. Те са многофункционални и преизползвани многократно.

Още по-комплицирана е ситуацията с теренните проучвания, тъй като те са провеждани от различни екипи и през различни периоди. Първите проучвания са от 1976-1977 г. Те са извършени от екип, ръководен от Иван Балкански (консултант Стамен Михайлов, АИМ). През този период учените изследват Татул като средновековна крепост и некропол. През периода 2004-2007 г. разкопките на археологическите комплекси на Татул бяха продължени и завършени от екип под ръководството на Николай Овчаров (заместник-ръководители бяха Даниела Коджаманова и Здравко Димитров, а консултанти Красимир Лещаков и Милена Тонкова). След приключването на проучването през 2007 г. обектът бе реставриран, консервиран и социализиран по програма на община Момчилград.

В монографичното изследване данните за Античния Татул са систематизирани в пет отделни глави.

Началото на научния труд (първа глава) представлява пълно описание на всички структури на Татул от Античността – сгради и други типове архитектурни съоръжения, както и скални формации, които са обработени и включени в комплексите. При тези описания на архитектурните ансамбли на Татул от различните епохи на античността са открити – сградата № 1, квадър ансамбъл от северната страна; оградния зид на светилището, формиращ т.нар. периболос; алтарните пространства и ниши, изсечени в скалите; стълбищата към вътрешността и редица други сгради и зидове, които вече са и от по-късни етапи на античността.

Във втората глава на монографията съвсем умишлено е обърнато специално внимание на методиката на археологическото проучване.

Татул е обект, проучван на няколко етапа и съдържащ съоръжения (архитектурни в по-голямата си част) със сложна стратиграфия, поради многократното преизползване на комплексите и общата рязка денивелация в големи зони от обекта. Поради всички тези основни причини е необходимо да се опишат детайлно проучванията в отделните зони на обекта. В различни сектори, ние бяхме принудени да подходим по различни начини и често методиката на проучването бе променяна. Именно на базата на тази разнообразна и често комбинирана методика на проучването ние добихме точни данни за стратиграфията на комплексите.

Така, логично, след излагането на етапите в проучвателската работа в глава II е посочена и конкретната стратиграфия на културните пластове във и извън архитектурните ансамбли.

На базата на стратиграфските данни, археологическите материали и архитектурните конструкции в края на главата са поставени и общата хронология и периодизация на обекта.

Третата глава от античната монография на Татул е най-съществена от гледна точка на бъдещите проучвания на региона и Източните Родопи. Тя предоставя пълните данни за всички типове археологически материали, открити на обекта по време на разкопките и датиращи от периода на Античността. Това са: импортната керамика от елинистическата епоха, местната керамика от същия период, теракотните фигури и строителната керамика от сграда № 1, римската керамика от целия комплекс на Татул, металните находки. Отделно са описани и анализирани каменните архитектурни детайли от Татул и околността му. В края на главата е предаден анализ от археологическа гледна точка, спрямо теренните ситуации, на нумизматичния комплекс. Пълната публикация на всички монети с каталожните данни ще бъде издадено в отделен том за Татул (от колегата доц. Дочев).

В четвърта глава на изследването са анализирани и определени функциите на архитектурните комплекси на Татул от Античността. Както е посочено още в глава № 2 (хронология и периодизация) на Татул се открояват ясно два антични етапа на експлоатация на комплексите – първи, от края на 4 / началото на 3 в. пр.Хр. – до 30-те години (максимум средата) на 1 в. сл.Хр. и втори, от средата на 3 в. сл.Хр. до края на античността (тук хронологично комплексите са разгледани до началото на 5 в. сл.Хр.). Между тези два основни етапа на Античния Татул има ясен хиатус. Прекъсването на живота на този малък хълм е продължило около два века (от средата на 1 в. – до към средата на 3 в. сл.Хр.). Комплексите от тези два главни етапа на античността са разнородни. Те имат съвсем различни функции. В първия етап Татул е култово място – светилище, а във втория – жилищен комплекс със стопански функции, т.нар. *Домакинство*.

С оглед на тази основна цел, а именно – определянето на функциите на комплексите, в глава № 4 са изложени многобройните аналогии на тракийското светилище и на късноримското домакинство от Татул.

Светилището на Татул е от типа: „*затворен дворен комплекс, съдържащ отделни архитектурни единици*” – според типологията на Янош Федак за монументалните гробни и възпоменателни комплекси от елинистическата епоха. Аналогичните примери от елинистическия свят са в Егея, Мала Азия, Близкия Изток,

Северна Африка и дори Южна Италия. Най-близки в географско отношение са херооните от Филипи и Амфиполис (лъвския монумент на Лаомедон). Като архитектурен тип култовата сграда № 1 от Татул е аналогична (при това абсолютно точно!) на примери от Леванта и Северна Африка – Хермел и Калат Факхра в Ливан и Сирия, и също така Дуга, Сига, Птолемайс и Каср Дога в Либия, Тунис и Алжир. По отношение на общия комплекс – светилище от затворен тип с архитектурни единици, натоварени с конкретни функции вътре в него, Татул намира преки аналогии в херооните от Лимира и особено Триса (Гьолбашъ) в Мала Азия. В тази глава са анализирани и техниките на квадратния градеж – според четирите различни критерия, поставени напълно коректно от колегата Д.Стоянова по отношение на изследванията на строителните конструкции.

Аналогиите на късноримското домакинство също са разгледани в тази глава. Общият извод е, че на този етап на проучванията ние не можем да конкретизираме функциите на комплексите. Налице са три хипотези: част от имение (подобно на вила рустика); малък военен обект (бург) със стопанска част или пък малка част от викус, разпръснат из региона на Бююк дере.

В последната, пета глава на монографията за античния Татул е направен *опит* за интерпретация на културно-историческите процеси, развили се в тази зона на Родопите и довели до издигането и функционирането на светилището и по-късното домакинство.

Разбира се, това е само опит от гледна точка на факта, а и отговорността която би трябвало да чувстваме, че археологическите проучвания на обектите, особено тези с такива големи архитектурни останки, трябва да се разглеждат като съществена част от цялата възстановка на историческия процес в дадена зона. Наситина този ареал на Източните Родопи не изобилства с исторически сведения. Това е констатация, която ни води към извода, че именно едни такива пълни, завършени и публикувани археологически разкопки биха ни дали много нови възможности за интерпретации и проучвания.

Издигането на Татул в определено тракийска среда, но категорично, според модата на гробно-възпоменателните комплекси с култов характер от елинистическата епоха е многозначителен факт. Да, изпълнението е в местна, тракийска среда, но архитектурният модел на светилището и неговото изграждане са типично гръцки. Това е „*вносен архитектурен модел*” в системата на Родопите, разположен на 70-80 км. по пряка линия до северноегейската колония Маронея. Този малък „феномен” в областта не би могъл да се разглежда по друг начин освен в историческия контекст на промените в Северноегейската зона. Събитията от ранноелинистическата епоха там са изключително динамични. Именно те рефлектират сериозно и върху вътрешните земи на Тракия. Ето защо пред мен изникна неизбежната нужда да включа в изследването на Татул интерпретацията на историческите процеси, анализирани в пета глава.

Основната хипотеза за появата на типично елинистическия със своя архитектурен вид култов комплекс е свързана с неизбежните контакти на местните тракийски племена и елинските колонни по северния егейски бряг. Факт е, че самият строеж на квадратните стени на култовата сграда № 1, оградната стена на периболоса и на стълбищните клетки са все елементи, които говорят за сериозни финасови и още повече инженерни способности. Възможно е контактите на местните тракийски

аристократи с първенците от елинистическите династии, които почти през цялата епоха на елинизма се борят за надмощие в Северноегейската зона, да са довели до възможността да бъде възобновен в този монументален вид стария култов комплекс край Татул, функционирал още през Бронзовата епоха. Все пак при всички големи катаклизми в историята на Северна Егея местните тракийски племена вземат страна, те никога не са пасивни. Така е от похода на Ксеркс (началото на V в. пр. Хр.) до битката при Филипи (42 г. пр. Хр.). Във всички по-големи военни конфликти в региона тракийските племена са съюзници на някоя от воюващите страни. Ето защо считам за логична хипотезата за появата на ранноелинистическия Татул като резултат от контактите на местните траки с елинистическите владетели, контролирали Северноегейския бряг. Още по-интригуваща с е тази хипотеза ако погледнем каква е строителната активност именно в такъв „древен“ култов център като Светилището на Великите богове на о. Самотраки, възобновено и достроено в нов, много по-монументален вид от първите владетели на Птолемеевата династия, при това в напълно синхронна на Татул епоха.

Студии, статии, съобщения и анотации в научни корпуси

Публикация № 1.

З.Димитров. Развитие на коринтския ордер във Филипопол през римската епоха. – Годишник на Регионален Археологически Музей – Пловдив, XI, 2009, 85-115.

ISSN: 1310-9480

В тази студия е разгледано пълното хронологично развитие на коринтския ордер в градската среда на най-големия център от римската императорска епоха в Тракия.

От съществено значение, както за това изследване, така и за проучванията ми, концентрирани върху архитектурната среда на Филипопол, е фактът, че след публикациите на Д. Цончев от 50-те години и хипотетичните реконструкции на арх. Малеев за дорийския комплекс на агората, до сега не са правени аналитични изследвания на архитектурните украси и тяхното развитие на територията на този най-съществен градски център на Римска Тракия.

Основната цел на това изследване бе да започне процесът на пълното анализиране на трите главни антични ордера във Филипопол, на базата на огромните количества лапидарни паметници, които вече са събрани след повече от стогодишни разкопки в Пловдив.

Студията се базира на голям брой архитектурни детайли в коринтски ордер (над 50 единици), една част от тях, публикувани още от Д. Цончев, а друга новооткрити. Най-същественият момент в това проучване на филипополската архитектурна среда е включването в научно обръщение на архитектурни детайли от всички големи обществени комплекси на града – при това с техния археологически контекст. Изследването засяга коринтските детайли от: баните на Филипопол (централни и

източни терми); стадионът; лапидарните паметници с неизвестно местонамиране и преупотребени (обнародвани от Д. Цончев в корпуса от 1956 г.); новооткритите детайли от агората (разкопки на Е.Кесякова); детайлите от Източната порта (разкопки на Е.Кесякова); всички типове структурни елементи на античния театър (разкопан много отдавна от Л.Ботушарова, но все още непубликуван) и може би най-важните паметници – тези от одеона-булевтерион на града (проучен буквално през последните години от колегата Мая Мартинова, консултант на чиято работа по въпросите на декорацията имах честа да бъда).

Именно тези основни базови данни и огромния изворов материал, на които се базира студията, превръщат изследването на коринтския ордер от Филипопол в едно пълно проучване на развитието на стила в този тракийски град.

В изложението на работата коринтските детайли са разгледани хронологично. Вътре в рамките на трите периода – *тряново-хадрианова, късноантонинова и северова епоха* – паметниците са разделени и анализирани по комплекси.

Това е и най-голямото предимство в изследването на филипополската архитектура – огромен обем паметници, които произхождат от монументални архитектурни комплекси с много добре датирани и ясно открити строителни периоди.

Филипопол е градът в днешните български земи, които в най-голяма степен ни дава пълната възможност за изследване на архитектурните украси. От този център са налични всякакъв род архитектурни комплекси – агора, булевтерион-одеон, комплекси около източната порта (вкл. почетна арка), стадион, театър, храмови сгради, терми и жилищни сгради. Освен комплексите, коринтските детайли от Филипопол имат и много широко хронологично развитие – от траяново-хадриановата епоха до края на принципата.

В изследването ясно са разграничени серозните връзки с малоазийската архитектура. Примерите от най-ранните комплекси – театъра, одеона-булевтерион, арката при бъдещата източна порта – са пряко свидетелство за влиянието на архитектурата от Западна Мала Азия и по-конкретно от Пергам. Трудно могат да се намерят по преки аналогии, дори бих казал еднородни шаблони, от коринтските капители от одеона-булевтерион, ако ги сравним с коринтските капители от Асклепиона в Пергам.

Стилът и начина на изпълнение на детайлите обаче са още по-важни. Те показват, че малоазийските каменоделци не само са привнесли своите модели в града, но най-вероятно са работили на място – особено при комплекси от началото на II в. и късноантониновата епоха.

Коринтските детайли от Филипопол са се развивали без прекъсване от траяново-хадриановата епоха до края на принципата, но са и много разнообразни. Налице са елементи на всички части на ордера – от базите до антаблемана. Самите декоративни мотиви са изключително пищни и пребогати – както при капителите, така и при фризовите украси и корнизите.

Коринтският ред е бил без съмнение основният в архитектурата на Филипопол. Но все пак този факт, трябва да констатираме от началото на II в. насетне. До началото на траяновата епоха във Филипопол е силно развит и дорийският ред.

Също така е редно да спомена, че в жилищната архитектура се предпочита йониката. Тези факти обаче ще бъдат изследвани в други мои проучвания на архитектурата на града.

Основни заключения в студията са: филипополският коринтски ред е с типичен малоазийски вид като декоративни схеми, начини и форми на изпълнение; наред с малоазийските елементи, факт са също така влияния от Егейския свят – атическите каменоделски школи от времето на Хадриан, например; ордерът в този град е сред най-ранно развитите в тракийските земи – още от самото начало на II в., при император Траян; богатството и разнообразието на формите е много съществено – особено при коринтските капители и елементите на антаблемана; ордерът е водещият при избора на декоративна схема от всички най-големи обществени сгради и комплекси в града; стилът достига своят разцвет в развитието си през северовата епоха – началото на III в.

Ключови моменти в студията са два много важни проблема. Първият, за датировката на коринтския ред на агората и вторият, за бурното развитие на коринтския ред в късноантониновата епоха.

Общото ми заключение, на базата на декоративния анализ е, че датирването на коринтските преустройства на агората в началото на II в. не могат да бъдат потвърдени безрезервно. Тук е и връзката с вторият основен проблем. В края на антониновата епоха – конкретно при император Комод – в целия Филипопол е изпълнявана мощна строителна програма, която буквално променя общия вид на обществените сгради на града за няколко години. Тук дори не говорим за нови строителни периоди, а за реконструкции с цел създаване на много по-монументален и впечатляващ вид на основните градски комплекси. Коринтският стил на всички големи обществени сгради на Филипопол показват тези реконструкции. Много вероятно именно при тази грандиозна строителна програма да е бил изпълнен и коринтския ред на агората, които да е заменил по-стария и със значително по-суров вид дорийски ред на портиците.

Основна роля в анализа на коринтския стил и неговото хронологично развитие във Филипопол играят редица точно датиращи промените архитектурно-декоративни елементи. Така например, изменението на хелиците при коринтския капител, промените на горния торус в базите, развитието на корнизните украси и на кимите.

Студията „Развитие на коринтския ордер във Филипопол през римската епоха” се появи като резултат от моите преки ежегодни контакти с колегите от РАМ-Пловдив. Тя е първата от общите изследвания на архитектурните детайли на града. В близките години би следвало да я последват проучванията за йонийския и дорийския ред.

Публикация № 2.

Z.Dimitrov. Development of the Architectural Orders in the Region of the Lower Danube Limes (1st – 3rd c. AD). – In: L.Vagalinski, N.Sharankov, S.Torbatov (ed.) “THE LOWER DANUBE ROMAN LIMES (1st – 6th C. AD)”. NAIM-BAN (publisher), Sofia, 2012, 121-158.

ISBN: 978-954-9472-16-5

В студията са анализирани и обобщени данните от изследванията на развитието на ордерните схеми от Долнодунавската лимесна зона през епоха на принципата.

Това е основната линия в моето научно развитие от самото начало. Именно на развитието на архитектурните декорации в Долна Мизия бе посветена докторската ми дисертация – започната през 2001 г. и защитена през 2004 г.

На базата на тези почти петнадесетгодишни проучвания на архитектурно-декоративните украси на Долнодунавския лимес бих могъл да заявя, че точно тази зона е абсолютно уникална в рамките на цялата Римска империя.

В региона на Долен Дунав е налице развитие на почти всички архитектурни ордери, създадени в Античността. Уникалността на архитектурната среда обаче се корени в **комбинацията** между традиционните за римската колонизация елементи, които са силно изявени в Централна Европа – Панония, например, и тези типични за Изтока – Егея, Мала Азия и Леванта.

В първия етап от римската колонизация най-силно се развиват тосканския и дорийския ордер. Това са двата архитектурни стила предпочитани от римляните при изграждането на Долнодунавския лимес. Така при първите каменни строежи в граничната зона, които датират от последната четвърт на I – самото начало на II в., се откриват предимно архитектурни детайли в тези два стила, така типични за цялата римска, лагерна (често наричана „военна“) архитектура.

До скоро примерите за този етап от развитието на римската архитектурна декорация по Долен Дунав бяха основно от Нове (лагера на I Италийски легион), и частично от Улпия Ескус и Дуросторум, но вече има напълно сродни примери на тосканския и дорийския ордер от Сексагинта Приста и Тримамиум. Тези нови данни потвърждават хипотезата за „внос“ на римска архитектура в неурбанизираните долномизийски земи от края на I – началото на II в. Това е принцип на работа, характерен за римската власт, който не е изолирано явление. Такива ранноримски паметници (тоскански и дорийски) без съмнение е имало (макар още да не са открити) и в Рациария и другите военни ранноримски центрове по западната част на Долнодунавския лимес.

След този начална фаза изграждането на римския лимес в тракийските земи преминава в един етап на тотален внос на форми и готови архитектурни модели, но вече от малоазийските и егейските земи. През хадриановата епоха са завършени основните монументални, обществени комплекси в двете новоиздигнати римски колонии – Улпия Рациария и Улпия Ескус. Същата сериозна промяна в ордерните схеми виждаме в Нове и Дуросторум. Този процес се регистрира от следните факти: рязката смяна на строителните материали, смяната на ордерните схеми като цяло и промяната на начина на работа.

В първия аспект се преминава от местни, шуплести, меки варовици и пясъчници, към експлоатирането на богатите кариери от мраморизирани варовици в Долна Мизия – тези при селата Крета, Кунино (главно за Ескус), Хотница и Самоводене (за Нове, Димум и Ятрус) и към сериозен внос на егейски и малоазийски мрамори (регистрирани в Ескус, Нове и Дуросторум).

Относно вторият аспект се преминава към декориране на всички монументални обществени сгради в коринтски ордер, а в Нове (в частност) и към йонийски ордер. При тези стилове се използват моделите от малоазийските каменоделски школи, както и някои изделия на атически майстори (за йонийските бази, корнизи, капители и дори за

коринтския ордер – хелици и волути при коринтските капители по атически принцип). Тук е редно да отбележим, че това вече стабилно „изграждане” на постоянни, не само военни центрове, по лимеса е свързано с промяна на етническата среда. Огромния брой преселници (малоазийци, сирийци и др.), регистрирани в Никополис ад Иструм, Ескус, Марцианопол, Одесос и Дуросторум оказват огромно влияние върху архитектурната среда на Долнодунавския лимес. Освен това при самото превръщане на Рациария и Ескус от обикновени легионни лагери в римски колонни очевидно (на базата именно на архитектурно-декоративни данни) е използвана помощта на гастролиращи групи каменоделци от Изтока. Факт, който безспорно се засвидетелства при коринтския ред от Улпия Ескус.

Именно на това ново присъствие се дължи и третият основен аспект, в които се изразява промяната на архитектурната декорация през хадриановата епоха. Това е напълно новия стил на работа, който регистрираме върху каменните паметници. Новите модели и материали, от които те са работени, са напълно различни от характерните за ранноримското присъствие от края на I в. Тези данни са засвидетелствани във абсолютно всички центрове на Долна и Горна Мизия. От хадриановата епоха насетне напълно и окончателно се променят принципите на работа на каменоделците.

В резултат на тези сериозни смесици на напълно различни архитектурни влияния, по време на третия основен етап от развитието на архитектурните ордери в граничната зона на Долнодунавския лимес – края на антониновата епоха и северовото управление (най-общо до средата на III в.) – се получава една уникална, неизвестна никъде другаде, смесица от различни архитектурни принципи за декориране на фасадите и развитие на ордерните украси.

През Северовата епоха в центрове като Улпия Ескус, Улпия Рациария, Нове и Дуросторум (все още и военни центрове) се налагат местни каменоделски традиции, точни копия на хадриановите модели, идващи от Изток, но и се запазват някои модели (дорийски и тоскански), типични за римската „военна” архитектура.

От тази гледна точка Долнодунавската лимесна зона е уникален център на преплитане, усвояване и развитие в местна среда на различни архитектурни тенденции и влияния. Тя не може да бъде сравнена нито с изчистеното традиционно излагане на ордерните схеми в Британия, Германия или Панония, нито с типично елинистическите по произход модели в Егея, Мала Азия и особено Северна Африка. Единствената зона до която нашите дунавски земи се доближават като развитие на архитектурните традиции и ордерните системи е най-източната граница на Римската империя. Схемата наистина е сходна – внасяне на типично римски „военни” модели, които се комбинират с местни традиции от елинистическата епоха и се съчетават със силно малоазийско влияние. Ето защо през хадриановата епоха откриваме толкова много сходства с римските градове от Сирия (Палмира, Дамаск, Филипопол, Канават, Апамея, Бофра и др.) и Йордания (Гадара, Гераса, Филадельфия, Пела, Ад Раба и др.).

Тенденциите, заложили през епохата на „изграждането” на лимеса като трайни градски и военни центрове (траяново-хадрианово време) и доразвити вече от местните ателиета през късноантониновата и северовата епохи са до толкова устойчиви, че виждаме прояви на ордерните украси дори и след опустошителните германски

нашествия от средата и третата четвърт на III в. Не е случайно, че тези прояви са именно в центъра на най-стабилната римска власт на Долен Дунав – лагера на I Италийски легион Нове.

Публикация № 3.

З.Димитров. Амфитеатър в Дуросторум (?). – в: К. Рабаджиев. (ред.). Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova (= Studia Archaeologica Univesitatis Serdicensis, Suppl. V). София, 2010, 327-340.

ISSN: 1312-7284

Тази статия е пряко продължение на първичната публикация на два детайла, върху които внимание ми обърна именно доц. Стефка Ангелова. Логично тя намери своето място в сборника със статии в нейна чест. Още като студент-археолог в Силистра (1998 г.) доц. Ангелова ми посочи уникалното конструктивно и декоративно оформление на два каменни детайла от РИМ-Силистра, произхождащи от Античния Дуросторум.

Става въпрос за два пристенни стълба със сложно сечение, които аз имах възможността да включа в дисертационния си труд. В него публикувах двата стълба, но в анализа бе само бегло спомената основната идея за тяхното предназначение и място.

В действителност двата стълбови детайла са представлявали каменни елементи, разположени най-вероятно край дългите проходи към арената на амфитеатрална сграда. Статията дава пълна графична реконструкция на разположението на паметниците. На базата на точни аналогии от амфитеатрите в Ним, Арл, Пола, Виндониса, Карнунтум и Аквинкум смятам, че именно тези два каменни детайла дават безспорни данни, от архитектурно естество, за сигурното наличие на все още неоткрития по археологически път амфитеатър в Дуросторум.

Неговата датировка би следвало да е от втората половина на II – началото на III в. сл.Хр.

Цялостното развитие на архитектурните декорации в Дуросторум потвърждават неговото изключително значение като военен център на Долнодунавския лимес. Но също така ние имаме и много детайли, които произхождат и от комплекси с граждански функции.

Изследваните тук два стълба са вероятно от амфитеатър издигнат в късноантониново или северово време и, без съмнение, свързан с военните и цивилни комплекси в Дуросторум.

Публикация № 4.

З.Димитров. Архитектурни детайли от римската вила Мадара и региона й. – в: В.Григоров, М.Даскалов, Е.Коматарова-Балинова (ред.). EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе. София, 2009, 61-78.

ISBN: 978-954-92395-4-6

В тази статия са изследвани пет архитектурни детайла, който днес са съхранени в лапидариума на музея на Мадара, разположен под Мадарския конник. Те произхождат от известната вила рустика (вила Мадара) и нейната близка околност.

Дорийските капители са съобщени като съществуващи от проучвателя на вилата Цв. Дремсизова и са поставени в строителния период на комплекса, който датира от началото на II в. След това през 2007 г. те бяха включени и в моята работа за архитектурната декорация на Долна Мизия от ерата на принципата.

Изследването, което резюмирам тук, бе необходимо поради факта, че комплексът от дорийски детайли е изключително важен. Необходим е негов детайлен анализ. Освен дорийските капители, в изследването са включени и два други каменни паметника, които до този момент бяха непубликувани.

Три от детайлите са римо-дорийски капители без украса (от тип I). Те са били част от интериорната декорация на голямата представителна сграда на вилния комплекс Мадара.

Архитектурният анализ на отделните елементи от апарата тези римо-дорийски капители показва използването на обща декоративна схема, типична за представителите на ордера от италианските земи – Рим, Остия, Помпей, северна Италия. Именно тези елементи на интериора са едни от най-добрите доказателства за модела според който е била издигната тази представителна римска вила (определяна и като резиденциален тип) във все още слабо урбанизираната среда на провинция Долна Мизия в края на I – първата половина на II век след Христа. Целият вилен комплекс, в това число плановата схема на голямата жилищна сграда, разпределението и функциите на помещенията и най-вече нейната интериорна декорация са от най-сигурните свидетелства за навлизането на римските „архитектурни принципи“ във все още слабо урбанизирана тракийска среда от началото на антониновата ера (началото на II в.).

Вила Мадара и изпълнените в началото на II в. декоративни елементи са издигнати напълно по схемите и принципите на богатото, аристократично жилище от италианските земи, „архитектурен внос“ – непознат до този момент в Римска Тракия на север от Хемус. Подобни също „вносни“ римско-дорийски капители има в дн. България от Рациария, Ескус, Нове, Дуросторум, Марцианопол и Абритус в Мизия. Тези типично италиански модели са характерни и се срещат през I-II в. само в романизираната Долна Мизия. За разлика от тях, моделите в провинция Тракия, където има силни традиции от елинистическата епоха са подобни на късноелинистическите примери – такива са дорийските капители от Филипопол и вила Чаталка от средата – третата четвърт на I в., т.е. от флавиевата епоха.

От голямо значение за изследването е хронологията на детайлите. Два от капителите в дорийски ред са от първия етап на вилата – началото на II в., траяновата епоха, но има също така и един детайл, който е по-късен. Третият римо-дорийски капител е от III-IV в. Той без съмнение бележи един от етапите на реконструкции във вила Мадара, определени археологически от проучвателя Цветана Дремсизова. Най-вероятно, според стиловия анализ, този капител е резултат от възстановяването на перистилните портици на вилата след голямото ѝ унищожение през 251 г., т.е. след нашествието на готите в мизийските земи.

Освен дорийските детайли от самата вила Мадара или регионът ѝ в лапидариума на Музея на Мадара е съхранен и един великолепен римо-коринтски капител с пълен апарат. Той е изключително важен за изследванията на коринтския ред от Мизия, а до този момент бе напълно неизвестен за науката.

Капителът съдържа характерните за малоазийските ателиета „палметни хелици” и напълно категорично се датира в късноантоновата епоха – втората половина на II в. Коринтският детайл намира точни аналогии от Мала Азия, но още по-удивително точни (дори като пропорции и стил на резбоване) аналогии срещаме в най-източните провинции на Римската империя - Сирия, Арабия Петреа и Юдея. В градовете Гадара, Гераса, Филадельфия от дн. Йордания и Цезарея, Скитополис и Аскалон от дн. Израел са налице цели серии римо-коринтски капители с напълно идентичен архитектурно-декоративен модел, но и със сходен стил на изпълнение на елементите в апарата на детайла.

Този римо-коринтски капител, изработен по моделите на малоазийските школи и типичен представител на архитектурната украса на коринтския ордер от източното Средиземноморие е силно свидетелство за навлизането на нови принципи при обработката на каменните детайли от средата на II в. насетне в рамките на Долна Мизия.

Произхождащ от самата вила Мадара или от непосредствения ѝ регион коринтския капител поставя много въпроси. Изпълнен в среда, където има сравнително ранен (за Мизия) „внос на архитектурни модели”, по модела на аристократичното италианско жилище, този коринтски капител показва отлично кога, как и по какъв начин в архитектурната украса на провинция Долна Мизия се извършват промяни в оформлението и декорирането на архитектурните комплекси.

След принципатите на императорите Траян и Хадриан, във вече далеч по-добре урбанизираната и романизирана Долна Мизия, функционират градските организми на Никополис ад Иструм и Марцианопол. Налице са и епиграфски сведения за заселването на много преселници от Мала Азия и Изтока, сред които и занаятчийско-каменоделци. Техни надгробни паметници, както и редица други сведения за работата им са известни от Никополис ад Иструм и Томи. Внос на каменни суровини от Мала Азия, Пропонтиза и Егея е също така налице. Коринтския капител от вила Мадара показва ясно промяната в архитектурната среда на Долна Мизия. Ако в началото на века, при дорийските капители, има „вносни” модели, изработени по-скоро по италиански принципи, то във втората половина на II в. вече архитектурната декорация е „подвластна” вече на източните традиции и пръвообрази.

Последният, пети поред, детайл в лапидариума на музея на Мадара е антаблеманен блок от интериора на вилата или горна част от рамка на врата, също най-вероятно от главната, представителна сграда на богатия римски дом.

Изследването на архитектурните детайли от вила Мадара и регионът ѝ е ключово за разбирането на принципите, по които се е развила архитектурната декорация и ордерните системи през ерата на принципата, особено в рамките на II в.

Не случайно тези малко на брой детайли бяха анализирани в отделна статия. Самите дорийски капители от вила Мадара са може би най-важните архитектурни паметници на дорийския ордер в Северна България, главно поради ранното внасяне на модела и неговото перфектно репродуциране във вътрешномизийската среда.

3. Димитров. Фриз-архитрав с бичи глави и гирлянди от фонда на Националния Археологически Музей. – в: К. Рабаджиев и др. (ред.) Сборник в памет на академик Д.П.Димитров. София, 2013, 408-423.

ISBN: 978-954-9472-22-6

В тази статия е изследван цял фриз-архитрав от типа „фриз-архитрави украсени с бичи глави и гирлянди”. Той се намира в лапидариума на НАМ в София, разположен към ул. Леге. Причината за публикуването му в отделна статия е, че той е много богато орнаментиран, и макар да е самостоятелен паметник, съдържа редица данни за изследванията на архитектурните украси от римската епоха.

Друг важен аспект на това проучване е, че то е част от серията стаии, чрез които имах за цел да включа в научно обръщение всички необнародвани архитектурни паметници, съхранени в колекциите на НАМ.

Най-важния момент обаче е, че тук става въпрос за един от най-впечатляващите със своята украса фриз-архитравни блокове от Римска Тракия. Сериозен проблем е установяването на произхода на архитектурния елемент. По метода на изключването, и на базата на сравнителния анализ, той не би могъл да е от групата паметници от Улпия Ескус и Никополис ад Иструм, съхранени в НАМ около и по време на дейността на първия директор на музея Вацлав Добруски. Днес артефактът е разположен сред група каменни архитектурни детайли, произхождащи от спасителните разкопки в центъра на София от 1952-1953 г. Не само този факт, но и безспорните аналогии с големи групи подобни паметници, открити в днешна София (античната Сердика), анализираният тук архитектурен детайл най-вероятно е произхождал от римския период на Сердика.

Той е бил част от антаблемана на голяма обществена сграда, изпълнена монументално и с много богата архитектурна украса. Според различните критерий за изследване и анализиране на антаблеманните детайли този паметник спада към следните архитектурно-декоративни типове:

- фриз-архитрав с фризово поле, украсено с гирлянди (подтип: фризове, украсени с бичи глави и гирлянди);
- фриз-архитрав с фасада разчленена от кими (йонийска и лесбийска), астрагал и гладки, неукрасени и непрофилирани ивици;
- фриз-архитрав с растителна софитна украса.

Фасадната страна на паметника е една от най-богато орнаментираните от цяла Римска Тракия.

От горният му край паметникът започва с йонийска кима. Следва фризово поле, орнаментирано с бичи глави (две цели и една половинка) и лаврови гирлянди. В полетата над гирляндите са разположени две големи розети. Фризовата част е отделена от архитравната от висок пояс лесбийска кима от характерният за Тракия тип Е (особено силно продуциран в ранносеверовата епоха: края на II – началото на III в.). Под лесбийската кима следва първият ред от перловия низ (астрагал). Той е изработен от широки, раздалечени и доста силно изрязани мъниста. Архитравът е съставен от три наддаващи се една над друга фасции, всяка отделена от другата чрез астрагал. Между последните две фасции – втората и третата – астрагалът е заменен от шнуровиден орнамент.

Софитната страна на фриз-архитравът е най-богато украсена. Тя има голямо правоъгълно поле, рамкирано от лесбийска кима и малки листенца, което е покрито с буйни и много силно разчленени акантови листа. В центъра на софитната композиция се развива голяма розета – акцент на целият софитен мотив.

Силно впечатление при софитната украса прави техниката на обработка на камъка. На всеки от двата акантови листа и голямата розета са оставени следи от обработка със свредел. Освен това релефна на каменната повърхност е много висок, особено в сравнение с декорацията на фриза.

Други подобни фриз-архитрави от подтипа „фризове, украсени с бичи глави и гирлянди” в днешна България са открити в Рациария, Улпия Ескус, Никополис ад Иструм, Марцианопол, Одесос, Дионисополис, дн. Обзор, Августа Траяна, Филипопол, Пауталия. Моделът на бичите глави и гирляндите от този блок са по-скоро сходни на тракийските примери от Филипопол (особено на паметниците от стадиона на града), Никополис ад Иструм и Августа Траяна.

Изпълнението на второстепенните декоративни елементи – кимите и астрагала – е типичното за Сердика от ранносеверовата епоха. Напълно точни аналогии в това отношение имаме от: фриз-архитрав от НАМ, днес в Семинарията; фриз-архитрави от лапидариум на ул. Искър в София; фриз-архитрави от подлеза под бившия „Партиен дом”, т.е. комплекса на източната порта на Сердика и корнизи (йонийски и коринтски) от сграда № VI на форума на Сердика.

Материалът, от който е изработен този блок, също е типичен за сердикийските архитектурни детайли. Това е специфичен сиво-бял мраморизиран варовик, който се отличава с голяма твърдост и макар да е труден за обработка е бил често използван в каменоделските ателиета на антична Сердика.

Като разположение в архитектурния комплекс паметника е бил редов фриз-архитравен блок. Може би част от портиците или самата конструкция на култова сграда, факт, който не може да бъде доказан със сигурност. Днес от римска Тракия наистина имаме най-много фриз-архитравни блокове от храмови ансамбли от императорската епоха, но все пак този тип декорация е срещана и при сгради от т.нар. „зрелищен тип” – театри, амфитеатри и стадиони (Филипопол, Марцианопол).

Хронологията на паметника, поставена на базата на архитектурно-декоративният и сравнителният анализ, е напълно конкретна. Този фриз-архитрав е бил част от обществена сграда от центъра на Сердика (София), издигната в последните години на втори век или самото начало на трети век: ранносеверовата епоха.

Публикация № 6.

З.Димитров. Стълбове с релефна украса от римската епоха във фонда на НАМ. – Известия на Националния Археологически Институт (In Honorem Professoris Димитър Овчаров). Sofia, XL, 2012, 1-32.

ISSN: 0323-9535

Тази студия разглежда един цялостен комплекс от важен тип архитектурни детайли, съхранени в лапидариумите на НАИМ-БАН. Това са вертикални подпори - стълбове с богата релефна украса. В архитектурните конструкции те са били пристенни

стълбове или анти. Детайлите не са публикувани и анализирани, както като музейни единици, така и като архитектурно-декоративен тип.

В действителност вертикалните подпори, които са различни от колоните – било то стълбове, пиластри или анти, са украсявани значително по-богато. Повечето от тях имат специално оформени орнаментални полета и по подобие на фризовете изпълняват сериозни декоративни функции. Разликата е в строгата вертикална насоченост на композициите, което най-често води до употребата на растителни мотиви.

Силно развит декоративен модел в Римското изкуство са стълбовете с растителна украса, затворена в рамкирани от кими и астрагал пространства, която е комбинирана с антропоморфни или зооморфни фигури. Тези образци на римската пластика достигат удивително развитие и са едни от най-големите шедеври на античната скулптура въобще. Примерите са най-вече от самия Рим, но особено много от Баалбек, Палмира, Гераса и Лептис Магна.

У нас този тип детайли също са налични. Сериозен проблем е пълната липса на изследвания за тях. Макар и малък, комплексът от НАИМ-БАН съдържа огромна информация. Те са богато украсени с релефна украса от растителни мотиви, които са „затворени” в правоъгълни полета, покриващи целите фасадни и странични дялове на каменните блокове. Това са архитектурни детайли от типа на вертикалните подпори в архитектурните ордери – колони, стълбове, анти и пиластри. В този конкретен случай, изследваните тук архитектурни паметници са антови и пристенни стълбове, разглеждани според техните конструктивни особености.

Като архитектурно-декоративен тип трите блока спадат към вертикалните подпори, украсени с релефна растителна украса, разположена в рамкирани от лесбийска кима и астрагал орнаментални полета.

Първият паметник е от храма на Фортуна в римската колония на долнодунавския лимес Улпия Ескус (кат. № 1). Това е антов стълб от преддверието на храмовата сграда. На терена в Ескус са открити още такива детайли от антовите конструкции на комплекса. На фасадата на антовия стълб е развита богата композиционна схема от типа “*acanthus scrollwork*”, като в този случай има богати комбинации с полупалмети, акантови филизи и човешка фигура (на мъжко божество). От тази гледна точка орнаментацията е от разглеждания от J. Toynbee и J. Perkins много интересен тип “*peopled scrolls*”. Изображението е на бог Юпитер (Зевс), според многобройните аналогии на иконографията и атрибутите му от другите паметници на римското провинциално изкуство от Тракия. Юпитер е стъпил на глобус, държи в лявата ръка рог на изобилието, а в дясната фиала. Този божествен персонаж увенчава богата растителна украса от три редуващи се акантови листни чаши и мотиви на палмети, комбинирани с тях. Цялата декоративна схема е ограничена от кант, покрит с лесбийска кима и астрагал. Страниците на стълба също са оформени с кима и астрагал, но са гладки и без украса в полетата.

Вторият паметник е пристенен стълб (или антов) от неизвестен център в Римска Тракия (кат. № 2). Той също има фасадна страна и две страници. Тук орнаментацията е изцяло растителна – акантови филизи, листа и завършеци от палметни листа и плодове. Особено важен тук е мотивът на трилистната полупалмета, завършваща растителната

композиция върху главната фасада. Това е палмета от типа, изпълняван при началото на спиралните завивки на волутите на йонийските капители.

Третият паметник е отново пристенен стълб с изгубена инвентарна информация, най-вероятно произхождащ от гражданската базилика в римската колония Улпия Ескус (според аналозиите с подобните детайли, открити при редовните разкопки там през 80-те години на XX в.). Стълбът е с много богата растителна украса на фасадната страна. Отново това са акантовите филизи, комбинирани с листа, които се гонят по протежение на цялото поле и се завиват спирално. На страниците са изпълнени огромни акантови листа и цели четиристни розети. Както листата, така и розетите са много красиво обработени в триизмерен релеф и носят следите от работа със свредел, любимият инструмент на малоазийските майстори – каменоделци. Този блок отново има лесбийска кима за рамкиране на орнаменталните полета.

Подобни стълбови детайли от Римска Тракия не са никак редки. Аналогични паметници са открити във Филипопол. Те са от комплексът на „Източната порта”, но от времето на император Хадриан, когато в тази зона е била издигната почетна арка в чест на императора и неговата фамилия. Друг римски град, съдържащ стълбове с такава растителна украса е Томи (от паметника на Сервилий Фабиан). Световно известни са и сходните растителни украса от монумента Тропеум Траяни. В легионни лагер на XI Клавдиев легион – Дуросторум също се откриват такива паметници.

В рамките на Римската империя явлението определено е продукт най-вече на най-добрите и най-изявени в пластичната обработка на каменните детайли школи – ефеско-пергамската, афродизийската, памфилската. Най-добрите образци, оригинални модели за подражание за цели епохи от развитието на римското изкуство, са стълбовете от хадриановите терми в Афродизия, от Целзиевата библиотека и храма на Хадриан в Ефес, от безбройните комплекси в Пергам. Но тази тип декорация е факт и е особено богата в Близкия Изток и Северна Африка – храмовете в Палмира, Хелиополис (Баалбек), монументите (най-вече при нимфеумите) от Филадельфия (Амман), Гераса и Гадара, северовите строежи в Лептис Магна. В самата столица Рим и цяла Италия има огромен брой стълбови детайли с такава акантова украса, повечето изпълнени под влияние на източните архитектурно-декоративни традиции. Такива са примерите още от олтара на Мира (Ara Pacis) от августово време, копиращ и доразвиващ много силно късноелинистически модели от Атика и Пергам. По-късно множество такива паметници са продуцирани във флавиевата епоха и за да се стигне до най-силното развитие на тази декорация в столицата е по времето на императорите Траян (особено силно са използвани акантовите мотиви при форума на Траян) и Хадриан.

Хронологически нашите паметници са синхронни на тази най-добри примери от Римската империя и са техни очевидни преки подражания. Те са ценни сведения за нивото на каменоделското изкуство в Римска Тракия и за развитието на пищност и богатство в архитектурната декорация в тези земи, по подобие на малоазийските и източните провинции.

Най-ранен, според своите стилови белези и начина на моделиране на отделните елементи в декоративната схема, е стълбът с кат. №3, който произхожда от гражданската базилика в Улпия Ескус. Той е безспорен къснохадрианов паметник и принадлежи на 30-те години на II в. Антовият стълб (кат. № 1) от предверието на

храма на Фортуна в същия градски център е с точна и ясно „закована“ от строителния надпис на комплекса хронология: 190-191 г. Стилните белези от друга страна ни насочват именно към тази епоха. Паметникът с кат. № 2, макар и с неизвестно местонамиране, е продукт на същото време: късноантониновия или ранносеверовия, т.е. края на II – началото на III в.

В това кратко изследване можем да конкретизираме три основни момента:

- разпространението на растителната релефна украса върху вертикални подпори (стълбове, анти и пиластри) е широко разпространено в Римска Тракия;

- навлизането на тази малоазийска, източна „мода“ в архитектурната декорация на римските провинции на Балканите става факт в началото на II в., по времето на принципатите на императорите Траян (98-117) и Хадриан (117-138). Все пак явлението не е инцидентно и мотивите се обогатяват и доразвиват и през късноантониновата и северовата епохи;

- този тип декорации определено са проявяват най-вече при големи, монументални, обществени комплекси (засега нямаме примери от жилищна архитектура). Те са едни от най-ярките примери в областта на архитектурните украси за просперитета и богатството на градските организми в Тракия през епохата на принципата.

Все по-често ни се налага да отбелязваме точните сходства в развитието на градските монументални комплекси от Римска Тракия с тези от Изтока (Мала Азия, Леванта и Северна Африка). Именно богато украсените с растителни мотиви стълбове са едни от най-силните аналогии по отношение доказването на това синхронно развитие в градската цивилизация на източните провинции на Империята. Зона, от която не можем да изключим Тракия и Долно дунавския лимес.

Публикация № 7.

З.Димитров. Вертикални подпори с канелирана украса от римската колония Улпия Ескус – в: М. Ваклинова и др. (ред.). Иванка Акрабова-Жандова. In memogram. София, 2009, 47-64.

ISBN: 978-954-92395-8-4

В статията са анализирани две канелирани колони от римската колония Улпия Ескус, разположена на Долен Дунав.

Проблемът за вертикалните подпори с канелирана украса е засегнат съвсем умишлено. Самите колони са отдавна публикувани. Те са открити още по време на разкопките на екипа на Т. Иванов, при проучването на храма на Фортуна през 70-те години на XX в.

Но най-важното в случая не е първичната информация за двата детайла, дадена в каталожни таблици в края на статията. Напротив, тук целта на изследването е архитектурният анализ. В тази насока – имайки предвид вече добре изследваната архитектурна среда на Улпия Ескус (римска колония проучвана вече повече от 100 години – още от Вацлав Добруски, после от Антонио Фрова и след това десетилетия наред от Т. Иванов и Г.Кабакчиева) – ние можем вече съвсем логично да преминем към втория етап от изследванията: Анализът на конкретни проблеми на базата на публикувани материали от археологическите проучвания.

Най-важният проблем, който поставя тази статия е за вертикалните подпори с канелирана украса. Този тип детайли – било то колони, стълбове или пиластри, са сигурен белег за най-високо ниво на каменоделските ателиета в даден град. Освен това те са пряк признак за високо ниво на архитектурните украси и за представителност на архитектурните комплекси.

Не случайно в Долна Мизия тези примери са истинска рядкост. До сега такива канерилани паметници бяха известни само от Ескус и Марцианопол, а съвсем наскоро такава колона бе открита сред развалините на друга колония по Долен Дунав – Улпия Рациария.

Най-важният момент в статията е, че една от двете канелирани колони е единствената засега открита в Римска Тракия, която е с торзирана украса (спираловидно завити канелюри). Това освен, че е свидетелство за високо ниво на каменоделците е също така и потвърждение на тезата за силните източни влияния в архитектурата на Ескус. Така е поради факта, че най-добрите майстори на торзирани колони са били от Афродизия в Мала Азия и от сирийските земи – с удивителните примери от Апамея, например.

Хронологията на детайлите не е най-важното в случая, както е при другите проучвания на архитектурната декорация. И двете колони произхождат от точно датиран архитектурен ансамбъл: храмът на Фортуна, построен в периода 190-191 г.

Основната цел на тази статия е поставянето на проблема за развитието на канелираната украса в Мизия и Тракия през римската императорска епоха. Засега изследванията на този тип декорация са само в началото си. Редно е да спомена, че наличието, или пък отсъствието, на този вариант на вертикалните подпори е изключително ключов момент в анализа на архитектурната среда в Римска Тракия. Канериланите колони биха могли да ни дадат също така и преки свидетелства за културни контакти, сфери на влияние и взаимни въздействия при преноса на архитектурни модели и каменоделски шаблони между отделните провинции на Римската империя. Още по-важен показател са те сложната контактна зона на Долнодунавския лимес.

Публикация № 8.

3. Димитров. Коринтски корниз от форума на Сердика, фин образец на римската и османската архитектурно-декоративна пластика. – в: проф. Д-р К. Рабаджиев и др. (ред.) ИЗКУСТВО и ИДЕОЛОГИЯ (= Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив.Маразов). София, 2012, 850-856.

ISBN: 978-954-07-3388-3

Настоящото проучване разглежда поредният, „открит“ съвсем наскоро детайл от архитектурната украса на една от най-важните обществени сгради в центъра на Римска Сердика – сграда VI от форума на римския град, разкрита и проучена през 50-те години от проф. Т.Иванов и арх. С.Бобчев.

Детайлът е коринтски корниз от вторият етаж на монументалния комплекс и е бил съхранен още в края на XIX век във фонда на НАИМ-БАН. Днес, след проучванията на самата сграда по археологически път, и изследването на други детайли

от тази сграда, разнесени из Сердика-София и околностите, можем да определим този коринтски корниз като принадлежащ на комплекса.

Корнизът е разделен на зъробез, гейсон и сима. Декориран е изключително богато, дори претрупано. Майсторите-каменоделци, изработили детайла, а и цялата ордерна украса на сградата, са били малоазийци или местни занаятчии, следващи плътно техниката на работа на афродизийската каменоделска школа. Освен употребата на всички видове декоративни мотиви – астрагал (употребен два пъти, и то в различен стил), йонийска и лесбийска кима, палмети за симата и акантови листа и палмови клонки за гейсона, при корнизът виждаме перфектна резба, висок релеф и следи от употреба на свредел и тънки релефни пръчици. Това са все техники, много характерни за малоазийските каменоделци, най-вече за афродизийската каменоделска школа, чиито „гастролиращи“ каменоделски групи са работили много активно из Римската империя именно през ранносеверовата епоха, когато се датира и тази богато украсена обществена сграда в центъра на Сердика.

Други елементи от този монументален комплекс (сграда № 6) са открити и запазени на място днес в: лапидариумите на НАИМ-БАН; фонда на НАИМ-БАН; комплекса на Западната порта на Сердика; дворът на църквата „Св.Георги“; интериорът на църквата „Св. Петка Самарджийска“ и Боянската църква.

Очевидно и този паметник на Антична Сердика е бил „оценен“ по достойнство в по-късните епохи, тъй като по подобие и на другите елементи на сграда № 6 е бил преизползван. Ако голяма част от съставните единици на сградата от форума на Сердика са били включени като сполии в крепостните стени от късната античност и после дори в градежа на стените на средновековната Боянска църква (цели архитарви са вградени в притвора ѝ), то този удивителен корниз е бил преизползван чак през Османската епоха. На софитната му страна е изобразена османска декоративна схема, като най-вероятно паметника е бил забит в земята като надгробна плоча.

Публикация № 9.

З.Димитров. Дорийският ордер в архитектурен комплекс от римската и късноантичната епоха в Пауталия – обект „Дом на миньора“. – Известия на Историческия Музей – Кюстендил, XV, 2010, 63-97.

ISSN: 0861-4342

Тази статия е продължение на изследванията на архитектурната декорация на Пауталия, която започнах след защитата на докторската ми дисертация. Първото проучване бе на фриз-архитрав, украсен с бичи глави и гирлянди, открит в съвременен дом на Кюстендил и принадлежал на архитектурни комплекси от Хисърлъка.

В това изследване колегите от РИМ-Кюстендил Румен Спасов и Дойчин Грозданов ми предоставиха за публикуване един много важен цялостен архитектурен комплекс. Това са 14 каменни детайла в дорийски ред, които произхождат от разкопан в центъра на града парцел, част от инсула на античната Пауталия. Обектът стана известен в литературата като „Дом на миньора“.

Най-важният факт при съставянето на публикацията бе, че в групата архитектурни елементи се съдържат всички типове детайли от долното строене –

бази, постаменти, колони и капители. Така се формира цялостно изследване на ордера от жилищна сграда в центъра на Пауталия.

Комплексът „Дом на миньора” е засега един от малкото в България, които имат възможността за цялостна графична възстановка на дорийският ред от римската императорска епоха.

Вероятно става въпрос за перистилно жилище, в чиито вътрешен двор са били издигнати портици в дорийски стил. В изследването са направени пълни архитектурно-декоративни анализи на всеки един от типовете детайли.

Ордерът на вътрешния двор е бил монументално изпълнен, тъй като в долното строене на конструкциите е открита само една самостоятелна база. Колоната е била издигната на постаменти, свързани с бази. Този вариант дава по-голяма височина на ордера, но определено е и сигурен елемент на представителност на целия дом.

Колоните са неорнаментирани. Те имат голяма височина, отличават се със стройност и прецизно изпълнение. Капителите са изцяло в дорийски ред, като най-важния момент е, че те са два различни типа. Първият е римо-дорийски капител от бял мрамор, който датира в антониновата епоха и е коренно различен от по-късните капители, изпълнени от варовик. Вторият тип дорийски капители се свързват с базите, постаментите и колоните като пропорции, параметри и стилово изпълнение.

Освен пълната публикация и анализ на архитектурните детайли от цялостен жилищен комплекс, при това проучен по археологически път, в обекта „Дом на миньора” имаме редкия шанс за пълна графична реконструкция на ордера.

При модул от 0,19 м. (радиуса на горната повърхност на базите от постаментите) и височина на колоната от 14 Мо (най-често срещаната при дорийския ордер) се получи обща височина на дорийския ордер от „Дома на миньора” в Пауталия от 4,30 м.

Хронологията на този комплекс е разделена на два етапа – антонинов (отговарящ на детайла от бял мрамор, но и регистриран археологически) и късноримски, от III-IV в., на който принадлежат останалите римо-дорийски капители, колони и бази, описани и „издигнати” в графичната реконструкция.

Като **заключение** бих искал да спомена следното: най-голямото предимство на тази статия е, че тя разглежда комплекс от римската епоха в Тракия, който е цялостно и методически правилно проучен по археологически път. Този факт дава възможност за пълна, импирична информация за архитектурните детайли от една страна, но също така и за една цялостна графична възстановка на ордера.

„Домът на миньора” от Кюстендил (Пауталия) може да бъде разглеждан като един еталонен обект при изследването на дорийския ордер в градовете на Римска Тракия. Той е от малкото комплекси на т.нар. жилищна архитектура в градска среда, който съдържа такива пълни данни. Като се има предвид, че както Пауталия, така и Филипопол, Августа Траяна и Сердика се намират под съвременни градски организми, фактът, че имаме шансът да изследваме напълно жилищен комплекс от инсулите на античен град е безценен. „Домът на миньора” ни дава много богата база данни за бъдещи проучвания.

Публикация № 10.

З.Димитров. Римски архитектурни детайли преупотребени в Кръглата църква във Велики Преслав. – в: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.). LAUREA. In Honorem Margaritae Vaklinova, I. София, 2009, 163-184.

ISBN: 978-954-92395-1-5

Основната идея на това проучване бе да постави началото на поредица от студии и статии за изследване и „подреждане” на големият брой преизползвани римски и късноантични архитектурни паметници в средновековните български комплекси от Плиска, Мадара, Преслав и Велико Търново. Редно е те да се превърнат в анекси към общите изследвания на архитектурната декорация на Римска Тракия и по-конкретно на провинция Долна Мизия през римската императорска епоха. Често тяхната хронология е неправилно поставена. Освен архитектурния анализ, основната каталожна информация и сравнителните методи на изследването, при този тип научни разработки е логично да се следва и принципа за проучване на самите средновековни архитектурни комплекси, тъй като античните детайли са били преизползвани и включвани отново като „живи” елементи на ордерните конструкции – те почти винаги са били използвани според тяхното първоначално предназначение.

В най-представителният култов архитектурен комплекс от епохата на цар Симеон Велики (893-927) т.нар. Кръгла (или Златна) църква във Велики Преслав са използвани вторично голям брой архитектурни детайли от римската, късноримската и ранновизантийската епоха. Те са били открити и определени като антични още от К.Шкорпил и Кр.Миятев (Шкорпил 1914, Шкорпил 1930, Миятев 1932), но техният архитектурен анализ и включването им общите изследвания на архитектурната пластика от римската епоха в Долна Мизия и Тракия е от голяма необходимост.

В трите основни части на Кръглата църква – артиума, нартекса и наоса – са преизползвани йонийски варовикови и мраморни бази, гладки мраморни колони, коринтски и дорийски капители от периода II – V/VI в. Тук разглеждаме само някои от тях. Базата под № 1 е от великолепен бял мрамор. Тя произхожда от римският град Марцианопол и според своите архитектурно-декоративни белези и пълният ѝ апарат е от първата половина на II в. Тя е принадлежала на някои от първите сгради, сторени в римският град още през епохата на Траян (98-117) и Хадриан (117-138). Най-късната възможна хронология за тази великолепна мраморна йонийска база от атически тип е около средата на II в., по времето на император Антонин Пий (138-161).

От Кръглата църква са известни и две по-опростени атическо-йонийски бази - № 2 и 3. Те са вече с ясни елементи на стилизация на горния торус, загуба на конвексните форми и редуциране на елементи от апарата на детайла, най-важният от които е отпадането на горният листел от базата. Тези характеристики определят и тяхната късноримска (ако не и ранновизантийска) датировка. Паметниците са отново Марцианопол, може би от някоя от базиликите на античният център.

Колоните от Кръглата църква са както средновековни, така и пренесени от римските градове в региона. Налице са гладки, неукрасени колони от проконесоски мрамор, използван в региона през II – III в., отново най-вече в строежите на Марцианопол. Такива колони са открити в нартекса и наоса на Кръглата църква.

Най-важната част от преизползваните антични детайли в Симеоновата църква са капителите. Те са били два вида: преупотребени римски, късноримски и

ранновизантийски и такива изработени за църквата през X в. Като декоративни типове срещаме два ордера: дорийски и коринтски.

Особено важен е откритият още в началото на XX в. в близост до Кръглата църква (в местността „Радул чешма“), но произхождащ от нея римо-дорийски капител от т.нар. тип „съставни“. Това са капители с издължена канелирана шийка и богата орнаментация на ехина (в случая прекрасна йонийска кима). Такива примери от Римска Тракия има от Месамбрия, Абритус, Филипопол и най-вече от Августа Траяна и целият ѝ регион. В последният град е имало специализирани каменоделски ателиета именно за изработването на този тип детайли. Най-вероятно този паметник е бил изпълнен именно в тези ателиета и още в античността е бил част от комплекс от територията на града, която се е развивала и на север от Хемус. Римо-дорийският капител от Кръглата църква е от късноантониновата или ранносеверовата епоха: края на II – началото на III в. Прекрасни аналогии типът има в самият Рим, Хелиополис (Баалбек), градовете на Декаполиса от днешна Йордания, Сплит и други центрове на Римската империя, особено от източните провинции.

Освен паметниците от Кръглата църква във Велики Преслав са били преизползвани и редица други римски и късноантични архитектурни детайли. Най-интересните от тях са акантово-канелиран антов капител, йонийски корниз с много красив зъборез и теодосиански капител от V в.

Хронологията на акантово-канелирания капител е в рамките на III в., а по отношение на корниза не може да бъде дадена по-стеснена от II-III в. Предполага се, че тези паметници също са били извлечени от развалините на Марцианопол, особено по отношение на много аналогии, които те намират там.

Особено важно е наличието на отлично запазения акантово-канелиран капител. Той е модел, идентичен на срещаните и публикувани вече образци от Абритус и Никополис ад Иструм, датиращи от II в.сл. Хр. Другите познати акантово-канелирани капители от римската епоха в тракийските земи са от Улпия Ескус, Дуросторум, светилището край Мездра, Одесос, вила Армира и Филипопол. Така вече можем спокойно и добре аргументирано да определим типа като един от съществените и придобил голяма популярност в рамките на Римска Тракия (провинциите Долна, Горна Мизия и Тракия). Факт, който е отдавна известен в другите източни зони на Римската империя – Мала Азия, Гърция, и особено Северна Африка и Близкия Изток.

Публикация № 11.

З.Димитров. Антични архитектурни детайли, преизползвани в средновековната църква „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Известия на Историческия Музей Велико Търново, XXVII / 2012. Велико Търново, 2013, 41-100.

ISSN: 0861-5888

Тази студия (50 стандартни страници и 36 изображения) е една от най-съществените в моята продукция по отношение на разглеждането на т.нар. *преупотребени антични детайли*. Днес повече от половината от архитектурните елементи от римската императорска епоха се откриват преизползвани в комплекси от късната античност и средновековието. Най-сериозни са преупотребите в църквите от

средновековната епоха. В Търново, например в почти всички християнски култови сгради се откриват преизползвани бази, колони и капители от античността. Именно при тези случаи особено важно е пълното каталожно описание на детайлите, архитектурният и сравнителният анализ.

Изследването представлява първичната публикация на един от най-големите комплекси от антични архитектурни детайли, преупотребени в средновековни комплекси от днешната българска територия. Днес в интериора и дворното пространство на средновековната църква „Св. св. Петър и Павел” във Велико Търново са запазени 23 архитектурни детайла. Седем от тях са от римската императорска епоха – принципата, а останалите 16 са ранновизантийски.

Римски архитектурни детайли.

Те са постамент, две бази, две колони, дорийски и коринтски капител.

Постаментът е от типа, при които имаме изпълнение на постамент и база от едно общо каменно тяло. Той завършва с йонийска база в т.нар. атически вариант. Базовите детайли също са йонийски, и от същия атически стил. Двете колони от римската епоха са варовикови, гладки и неорнаментирани.

Особено важни за изследванията са двата капители – дорийският и коринтският. Представителят на дорийският ордер е от особено красивият тип II, типичен по-скоро за западнопонтийските градове и Марцианопол през римската епоха. Той е украсен с изображения на абака и има издължени канелюри – 20 на брой (точно съвпадение със схемата на дорийските капители от „марцианополската група”).

От друга страна не по-малко важен се оказва и коринтският капител от интериора на „Св. св. Петър и Павел”. Той е с непълен апарат, от типа „четирилистни”. Освен четирите акантови листа, той съдържа и едри волутни мотиви, абакови цветове, овули от йонийска кима в основата и едно едро и много ясно открито човешко лице на абака. От тази гледна точка капителя е и от типа „фигурални капители” (по Mercklin 1962). Най-интересното при този капител е изпълнението на акантовите листа, които тук са от твърде нетипичните за Римска Тракия листа на „мек акант” (*acanthus molis*).

Ранновизантийски архитектурни детайли.

Те са 16 на брой: бази, колони, капители. Могат да бъдат разделени в следните групи: кемпфери без украса (импост капители също се среща като термин), използвани като бази (3 броя); перфектно оформени и чудесно полирани мраморни колони (4 броя); типичната йонийска мраморна база с редуциране на горните елементи от апарата ѝ (една); теодосиански капители (два броя); кемпферови капители с тяло покрито с буйни лозови мотиви, в т.нар. „източен (ориентализиращ) стил” (също два детайла); йонийски кемпферови капители (два детайла) и две варовикови колони, които обаче са запазени само като големи фрагменти.

Всички ранновизантийски детайли са много разнообразни. Някои са от един комплекс (вероятно ранновизантийска култова сграда, може би на хълма Царевец) – например, мраморните детайли, но има и такива, които произхождат от други места.

Повечето от архитектурните елементи от интериора на „Св. св. Петър и Павел”, които се датират в римската императорска епоха са от най-силния период в развитието на Никополис ад Иструм: края на II – началото на III в. От друга страна ранновизантийските детайли са много различни, и като хронология, и като стил.

Оформят се три групи: теодосиански детайли от V в.; мраморните елементи (колони и кемпфери) от V-VI в. и йонийските кемпфери от юстиниановата епоха (VI в., юстинианов период).

При архитектурния комплекс от средновековната църква „св. Петър и Павел“ се откроява факта, че почти всички детайли са преизползвани според тяхното конкретно първоначално предназначение – като бази, колони и капители. От друга страна прави впечатление, че умишлено е търсено разнообразието – събрани са детайли от всички ордери и етапи на античността.

Любопитна е темата за присъствието на детайл от т.нар. „марцианополска група“ на дорийските капители в църква от средновековната епоха на Търново. Преупотребата на този тип много типични за Марцианопол през II в. детайли в столиците на Първата българска държава – Плиска и Велики Преслав, е вече известно. Но тук за първи път откриваме римо-дорийски капител, произхождащ първоначално от Марцианопол, като преупотребен в средновековна църква на Второто българско царство. Очевидно трябва да се акцентира върху въпроса за това дали включването на тези детайли в конструкциите на църквите не е пряко свидетелство за умишлено търсена приемственост между отделните владетелски династии на Българската държава. Силен аргумент в тази насока са колоните и капителите, използвани в църквата „Св. 40 мъченици“ (една от тях с надпис от времето на Омуртаг и също произхождаща от античен комплекс), които са предмет на следващата студия за преупотребените детайли на територията на Търновград, върху която работя в момента.

Публикация № 12.

Z.Dimitrov. A bone Corinthian capital at Nessebar (Bulgaria) – In: Bulletin Instrumentum, vol. 32, December 2010. Chavigny, 2010, 10-11.

Тази малка на пръв поглед статия имаше за цел да публикува един изключително дребен, но уникален като изпълнение и изходен материал, капител, произхождащ от Античната Месамбрия (дн. Несебър). Снимка на паметника ми бе предоставена от В.Герасимова. Той всъщност е съвсем малко капителче, изработено от кост. Удивителният паметник е копира напълно точно елинистическите модели на коринтския капител. Днес именно този малък предмет ни дава **единствените** преки данни за коринтския ордер в Месамбрия от предримската епоха.

Капителчето е било открито през 50-те години на XX в. в рамките на стария град на Несебър, където са разкрити структурите на античната гръцка колония Месамбрия. Изработено е от кост. Детайлът е един от най-ранните представители на коринтския ордер, откриван на територията на България. Паметникът произхожда от разкопки на Иван Гълъбов, дългогодишен проучвател на Месамбрия и директор на Историческия музей в град Бургас. За голямо наше съжаление днес е изгубена почти цялата информация за археологическия контекст на този предмет, както и данните от самите разкопки. Всички сведения към този момент дължа на личния архив на проф. В.Герасимова, която ми предостави две фотоснимки на детайлчето, съдържащи и кратки бележки за произхода, местонамирането и евентуалното му съхраняване в музейните фондове (този паметник е във фонда на Бургаския музей).

Публикуването на капителчето бе абсолютно наложително, въпреки почти пълната липса на информация за археологическите разкопки, от които произхожда и отсъствието на инвентарни музейни данни. Тази малка находка има не само великолепно изпълнение според класическата схема на коринтския ордер, но е особено важна от гледна точка на изследванията, отнасящи се до **най-ранния етап от развитието на този архитектурен стил** в Тракия. Наистина на пръсти се броят коринтските капители от тракийските земи, които бихме могли да датираме със сигурност в предримската епоха /коринтския капител с гладки листа от интериора на гробницата в Свещари, например е единствения случай, който можем да датираме сигурно в ранноелинистическата епоха – първата половина на III в. пр.Хр./.

Освен това паметникът е **уникален като изпълнение и изходен материал**, тъй като не е типичният архитектурен детайл, част от ордерна схема на дадена строителна конструкция, а на всичко отгоре е резбован от **кост**! Все пак при изследванията на архитектурните детайли сме свикнали да работим с паметници от най-различни породи камък, понякога глина (теракотните архитектурни елементи), дърво и дори по данни от стенописи и нумизматични единици, но използването на кост наистина е уникално. Този малък капител е висок едва 4,5 см. (почти същите са параметрите му и в хоризонталната проекция) и най-вероятно е бил **част от малка скулптурна група**. Не на последно място е от сериозно значение фактът, че тук очевидно става въпрос за чисто гръцки модел – т.е. имаме на разположение сигурен импортен паметник, доставен в рамките на западнопонтийската колония Месамбрия. Така ние достигаме до уникалната възможност да работим с един оригинален паметник с гръцки произход, предмет на базата, на които определено се е развивал архитектурният ордер в пределите на колонията, а от там и в Тракия – т.е. за пръв път ние попадаме на **безспорен „вносен архитектурен модел” от пределите на елинистическия свят**. Това е бил образец, мостра за подражание и възпроизвеждане на коринтските капители.

Според фотоснимката, показваща фасадната страна на детайла, се вижда, че **капителът е украсен** с един ред акантови листа. Тъй като детайлът е видим само фронтално, акантовият пояс е съкратен, развити са само пет акантови листа. Те са с издължена форма, силно разчленени, но изрезите им са насочени в една посока – само нагоре по тялото на капителя и без да се образуват длани и фигури /както е типично за капителите от римската епоха/. Това е модел на акантовия лист, характерен за елинистическата епоха и като начин на изпълнение е типичен продукт на атическите каменоделски школи от предримската епоха.

В горната половина на калатоса са разположени волути и хелици. Стволовете им са изпълнени по изключително интересен начин. Чрез силното профилиране на тези елементи се постига ефект доста близък до канелирането. Самите завивки на волутите и хелиците са изпълнени около съвсем малко око. Те са дребни, фини и едва еднократно завити. Останалата част от калатоса е гладка и неукрасена. В апарата на капителя не присъстват каулис, чашка, както и втори акантов ред. Оформена е малка, но силно изпъкнала „уста на калатоса”. Абаковата плоча е силно профилирана и съдържа силно изнесен в релеф абаков цвят, който се подпира плътно върху завивките на хелиците.

Ранната хронология на този паметник не буди никакво съмнение. Коринтското капителче от кост, произхождащо от Несебър е от елинистическата епоха.

Ето защо този детайл е изключително важен за проучванията на този архитектурен стил. Именно този уникален, миниатюрен архитектурен модел от кост представя навлизането на коринтския ред в Тракия още в предримската епоха и поставя началото на неговото развитие в българските земи.

Разглеждайки стиловите белези на коринтския капител от Месамбрия /Несебър/ може би най-точния аналог на този архитектурен модел е капителът от бронзовия канделабър от с. Крилатица, Кърджалийско /днес в експозицията на РИМ-Кърджали/. Изпълнението на акантовите листа и цялостното оформление на апарата е напълно сходно. Макар и непубликуван, примерът от Крилатица е сигурно определен хронологично в края на елинистическата епоха /II-I в. пр. Хр./. Твърде възможно е тази късноелинистическа датировка да е валидна и за разглеждания пример от Месамбрия. Разбира се, хронологичното определяне на паметника в периода II-I в. пр. Хр. съдържа много уговорки, поради факта, че разглеждаме детайла без да имаме данни за неговия археологическо-исторически контекст. Рисковете за некоректно датирание, при използването на само на стиловия анализ на елементите на апарата на коринтския капител и подхождане към датировката му на базата само на преки аналогии, са определено много големи. Все пак сигурно е, че този артефакт е продукт на занаятчийските ателиета в Месамбрия Понтика от елинистическата епоха /или пък е директен импорт от гръцките полиси, поддържали сериозни търговски връзки с колонните по Черноморието/, т.е. със пълна сигурност той е предримски и би могъл да е **най-ранния коринтски капител** от тази изключително важна за развитието на архитектурните украси в тракийските земи елинска колония.

Към тази безспорна елинистическа датировка ни насочват и аналозиите от гръцките полиси. Сходни паметници, като апарат на коринтския капител, но най-вече като стил и начин на изпълнение на акантовия пояс виждаме от свършените модели на коринтския ордер от Делфи, Басе, Атина /Олимпейонът, Паметникът на Лизикрат и Кулата на Ветровете/, които всъщност ни предоставят и вече напълно развития и завършен модел на коринтския капител.

Особено важни са детайлите от Олимпейонът в Атина, строен през II в. пр. Хр., чиито коринтски капители създават именно този късноелинистически архитектурен модел, особено що се отнася за изпълнените на този стил акантови листа. Макар че експонираните днес коринтски капители с пълен апарат от храма на Зевс са продукт на хадриановата епоха /20-те-30-те години на II в. сл. Хр./, те копират напълно точно именно това късноелинистическо изпълнение на акантовите листа при коринтските капители, развито най-вече в Атина и Коринт през II-I век преди Христа.

В тракийските земи най-ранният коринтски паметник е коринтският капител от Свещарската гробница (началото на III в.). При него абаковата плоча е напълно гладка, едноделна и непрофилирана, като гладки и непрофилирани са и стволите на волутите и хелиците. Моделът от Несебър определено е по-късен и би следвало да се датира в рамките на II-I в. пр. Хр.

Появата на завършения модел на коринтския ордер, чрез този капител, изпълнен в „атически стил”, типичен за късния елинизъм в Месамбрия е напълно логична. Като единствената колония по западнопонтийския бряг, която е в пряка връзка с атическата област /все пак Месамбрия е мегарска колония/ в архитектурните шедьоври на античния

град се пренасят директно най-известните и вече напълно развити архитектурни модели и тенденции. Това е пряко свидетелство за „внасянето на оригинални архитектурни модели” от елинския свят и особено от неговия главен център – Атика, в тракийските земи чрез западнопонтийските колонии.

Тези гръцки градове, основани и функциониращи столетия в тракийска среда, изиграват основна роля при зараждането и развитието на класическите архитектурни стилове в рамките на Тракия през елинистическата и римската императорска епохи. Коринтския капител от кост, открит през 50-те години в Несебър, е засега най-важният артефакт потвърждаващ тази теза по отношение на коринтския архитектурен ред.

Публикация № 13.

Z.Dimitrov Two figural capitals from the Late Antiquity in National Archaeological Museum – Sofia. – In: M.Rakocija (ed.) “NIŠ AND BYZANTIUM. Symposium X” (= the collection of the Scientific Work from the X-th Symposium in Niš, 3-5 June 2011). COBISS.SR-ID, Niš, 2012, 165-184.

ISBN: 978-86-6101-057-6

В тази статия, резултат от изнесения от мен доклад пред колегията на Международната конференция за раннохристиянска археология, провеждана ежегодно от Философския факултет на Университета на гр. Ниш, отворих една „нова тема” в моите изследвания. До този момент (2011 г.), след защитата на докторската ми дисертация (2004 г.), аз формирах своите научни разработки в областта на архитектурната декорация и развитието на античните ордери в периода на римската императорска епоха – принципата: I – III в. Седем години по-късно, както темата за преупотребата на античните детайли, така и преките връзки (при изследванията на лапидарните паметници в Музеите, но и при тези, откривани на терена) между римската и късноантичната архитектурно-декоративна пластика логично ме доведоха до необходимостта да проучвам и паметниците от късната античност. Най-важната разлика при техните основни характеристики е може би, че след началото на IV в. тези архитектурни детайли са изградени в нова архитектурна среда – в по-голяма част от монументалните комплекси, подчинена на принципите и нуждите на раннохристиянската култова и представителна архитектура.

В тази връзка в доклада си пред конференцията в Ниш и по-късно в статията, която представям тук, разгледах два много важни коринтски капитела от експозицията на НАМ-София. Те са експонирани на таблото с късноантичните капители в Централната експозиционна зала.

Освен като предмет на изследванията на раннохристиянската архитектура те са изключително важни от гледна точка на разглеждането на може би най-голямата архитектурно-декоративна група от капителите – тази на **Фигуралните капители**.

Проблематиката в тяхното изследване е поставена още от 1962 г., когато Ойген фон Мерклин създава своя епохален труд – **Корпусът на Античните фигуралните капители**. В неговото изследване обаче почти отсъстват паметниците от раннохристиянската епоха – както на Запад, така и в границите на Източната римска империя.

А именно в периода на късната античност, нуждата от нови декоративни схеми в култовите комплекси на християнската религия довеждат до удивително силно развитие на фигуралните капители. Моделите буквално се развиват до безкрай – излизайки от каноните на каквито и да било ордерни схеми и стандартни класически, елинистически или римски първообрази.

Тези два паметника от залата на НАИМ-БАН са представители именно на капителите с Фигурална украса от късната античност у нас. Тук, чрез тази статия, те се превръщат в първото изследване, което конкретно коментира проблемът за развитието на фигуралните капители в тази късна, но много богата на декоративни модели, епоха.

В статията е поставен и въпроса за особено силно развитата архитектурно-декоративна група на *фигуралните капители с овнешки фигури* от ранновизантийската епоха. Те произхождат само от раннохристиянски култови сгради – базилики. Датират се основно в V в. Именно те са едни от най-прекрасните образци на т.нар. „теодосиянска архитектура”. Първообразите са в Солун: Св. Димитър; Св. Георги и др. Редно е обаче да отбележим, че те се срещат масово в границите на цялата Източноримска империя. Удивителен е фактът, че тази силна и много пишно развита архитектурно-декоративна група на коринтския ред е разпространена засега главно по крайбрежните центрове – Александрия, Неа Анхиало, Солун, Константинопол, Обзор, Одесос, Херсон. Изключение в тази насока е Стоби в Македония.

Първият от двата късноантични капители с фигурална украса от НАИМ-БАН е открит в с.Белопопци, Софийско, на източния край на Софийското поле, и по трасето на античния път, наричан „Виа Диагоналис”. Той е римо-коринтски капител с непълен апарат, от т.нар. „четирилистен тип”. Това са едни от най-разпространените коринтски капители през късноримската епоха: III-IV в. Особено силно е тяхното развитие в Сердика. Образецът от с. Белопопци е именно късноримски вариант, директно копиран според великолепните римски модели от ерата на принципата. Освен с четирилистната си декорация, този паметник се откроява и като представител на т.нар. „фигурални капители”. Той има изработено едро и силно изнесено в релеф човешко лице, заменящо абаковия цвят. Според аналогичните детайли, изследвани от Е. фон Мерклин сердикийският капител спада към фигуралните капители с „човешки лица и бюстове”, група силно развита в западните провинции на Римската империя (най-вече в Рейнската гранична зона), но също така и с редица аналогии на Балканите – капител от Стоби, детайли от Сексагинта Приста, Марцианопол, Никополис ад Иструм, Дуросторум, Одесос и Търговишко. Хронологията на коринтския четирилистен капител с фигурална украса от Сердикийския регион е късноримска. Най-вероятно този каменен паметник е продукт на силното развитие на архитектурните комплекси от времето на император Константин или неговите наследници – първата половина на IV в.

Вторият капител (Инв. № 1603) е открит в местността Козяк град, на 2 км. западно от гр.Обзор, Варненско. Той е бил преизползван в средновековната крепост там, но като оригинален произход е късноантичен. Капителът е композитен, изпълнен в т.нар. „теодосиански стил”, характерен с острото, почти ажурно изпълнение на акантовият лист и създаден през първата половина на V в.сл.Хр. Освен едноредната украса, копираща точно най-добрите образци на епохата на император Теодосий II (408-450), а именно образците от Константинопол и Солун, капителът от Обзор е един

от най-прекрасните фигурални капители, откривани у нас. В горна част на калатоса са разположени четири огромни фигури на овни. Те заемат изцяло, и напълно точно като обеми, мястото на волутите и вторият акантов ред. Овнешките фигури са изработени като протомета, освен главите им са изпълнени големи части от техните телата (торс и предни крака). Изображенията, силно изнесени в релеф, са ажурно свързани с роговете на абака, зоните в които те изпълняват дори и важна конструктивна роля – т.е. да дават връзката на цялата долна част на капителя с абаковата плоча. Декорацията на този уникален капител не удивлява само с огромните овнешки фигури и прекрасните аканти в теодосиански стил. Между фигурите са изработени едри мотиви, заменящи абаковите цветове. Това са типичните за този декоративен модел релефни изображения на рогове на изобилието. Като цяло декоративният модел, при който се съчетават стандартните елементи на акантовата украса (продукт на коринтския и композитния ордери) с големи площи, украсени с фигури или цели сцени (продукт на ранните фигурални капители от античността) са много типични и силно развити през разцвета на архитектурната декорация от ранновизантийската епоха. Тези капители са определени като нов, декоративен тип, характерен за късната античност – т.нар. „двузонни капители”. Хронологията на „Двузонният капител” от Обзор е определено конкретна: първата половина или средата на V в. сл. Хр. Най-вероятно той е принадлежал на интериорната декорация на някоя от големите раннохристиянски базилики в късноантичния град под дн. Обзор, а в късното средновековие е бил преизползван в крепостта наблизо.

Двата късноантични капители от експозицията на Националния археологически Музей – София са прекрасни примери на фигуралните антични детайли. Те са не само висококачествени като изпълнение, но и показват продължението на тази силна традиция на римската архитектурна пластика до самия край на Античността. При това в най-пълният разцвет на явлението, така силно изразен при капителя с удивителните протомета на овни от гр. Обзор.

Публикация № 14.

Z. Dimitrov. The monumental arches at Gerasa (Jerash, Jordan) and Philippopolis (Plovdiv, Bulgaria): a case study in parallel examples from the Hadrian era. – Studies of History and Archaeology of Jordan, vol. 11. Amman, 2013, 803-815.

ISBN: 978-88-88438-03-0

ISSN: 1824-4017

В тази статия, резултат от доклада пред 11-тата Международна конференция за История и Археология на Йордания, проведена в Института за История на изкуствата в Париж през 2010 г., изследвах на базата на архитектурен анализ два удивителни ансамбъла от хадирановата епоха. Това са арките, издигнати в чест на императора-архитект Публий Елий Хадриан във Филипопол, провинция Тракия и Гераса, провинция Сирия. Техните конструкции, план, декорации, принципи и основни причини за издигането показват редица сходства.

На базата на научна програма, която имах възможността да реализирам в Йордания през 2009 г., чрез спечелената стипендия на Фондация „Андрю Мелън”, изследвах аналозиите между архитектурната среда на римските провинции Тракия и

Долна Мизия (днешна България) и Арабия, Сирия и Юдея (днешните Ливан, Сирия, Израел и Йордания). По отношение на архитектурната декорация те се откриват най-често при паметниците, украсени в коринтски ордер. Именно такива са двата комплекса от Гераса и Филипопол.

Подобията в архитектурните модели са обясними на първо място чрез синхронното развитие на градовете в източните римски провинции. От особено значение обаче е и близостта на Римска Тракия, Сирия, Юдея и Арабия с малоазийския субконтинент, център на най-добрите каменоделски школи и ателиета и изходен пункт за по-голяма част от най-прекрасните и най-скъпи каменни суровини в Империята. Именно градските ансамбли в Малоазийските провинции се превръщат през II – III в. в една силно изявена контактна зона на източното Средиземноморие. В нея се формират и разпространяват общи архитектурни модели – както в декорацията на отделните сгради, представена чрез силното развитие на архитектурните ордери, така и в плановите схеми и градоустройствените решения. От друга страна, разглеждайки един типично римски по произход архитектурен тип, какъвто са триумфалните и почетните арки, е доста интересно включването на този градоустройствен акцент в характерните за Изтока архитектурни решения.

Двете арки са издигнати по едно и също време в чест на император Хадриан и членовете на неговата фамилия (края на 20-те – началото на 30-те години на II в.). Тези два впечатляващи с архитектурната си украса паметника са особено близки като декоративни модели, развити в различните части на строителната конструкция.

Ако разгледаме всички аспекти в самата изработка, планът на строителната конструкция, градоустройственото решение, хронологията на паметниците, техните функции и предназначение, сходствата в декоративните схеми от различните нива на ордерната украса ще се убедим напълно, че пред нас има два напълно идентични монументални комплекса, които въпреки отдалечеността на Тракия от Близкия Изток, демонстрират общите принципи в развитието на архитектурната среда на големите градски центрове в Източната част на Римската империя.

Статията е подредена по принципа на излагане на сходствата при двата архитектурни комплекса, според всички възможни критерии.

На първо място безспорни са сходства между арките от Гераса и Филипопол като *строителни конструкции*. Те са отделени от всякакви други архитектурни паметници. Фасадите се издигат на височина характерна за големите, двуетажни, монументални, обществени сгради от римските градове в Изтока. Като пропорции и обеми в пространството те също са съизмерими. Централният проход във Филипопол е широк 5,20 метра, а страничните по 2,20 м. Подобни са съотношенията и при хадриановата арка в Гераса, съответно 5,40 м. за главния проход и 2,20-2,30 м. за страничните.

Много сродни са *градоустройствените решения* при двете арки.

Изследваните в тази статия комплекси са били предмет на идентично градоустройствено решение. Както арката от Гераса, така и тази от Филипопол са изградени на няколкостотин метра извън крепостните стени (300-400 м.). Двете арки са били издигнати на основните пътища, водели към градовете, но непосредствено преди

влизането в тях. Построени са на равнинен, широк, видим отдалеч и достатъчно свободен от други сгради терен.

В Гераса арката е изградена на 460 м. извън стените, по пътят, водещ към южната порта на града, т.е. този идвал от друг голям град на Декаполиса – Филадельфия, дн. Амман.

Във Филипопол решението е същото. На около 300 метра извън града, на изток от стария елинистически град на Трихълмието и на североизток от римския град в равнината, е издигната монументална арка с удивителни за мащабите на тракийските градове параметри и обеми. Тя е била разположена на най-важния и най-голям римски път в югоизточната част на Римската империя – т.нар. *Via Diagonalis*.

Сходствата в **декоративните схеми** на архитектурните детайли – постаменти, бази, колони, капители и антаблеманни части, са може би най-съществената част от аналозиите между разглежданите тук архитектурни комплекси от Филипопол и Гераса. Те се откриват при анализа на декоративната схема от фасадите на арките.

Ясно може да се проследи използването на едни и същи модели на коринтския ордер от базите чак до корнизните детайли. Дори отделни елементи от апарата на коринтските капители са аналогични, подчинени на едни и същи принципи на работа и копиращи едни и същи шаблони.

Като украси на фасадата, и при Гераса и при Филипопол, откриваме решението на включване на полусферичните ниши – завършващи покритията на декоративните екседри над проходите. Те са орнаментирани напълно сходно – в стила на т.нар. „мидени украси”, копиращи раковини и разполагани главно в този тип архитектурни елементи. Те са масово разпространени в Източните провинции на Римската империя, а, може би съвсем не случайно, единственият такъв пример от Тракия (засега) е именно от арката на Филипопол.

Функциите на двете арки, от Филипопол и Гераса, и основната причина те да бъдат издигнати са също така еднакви. Архитектурните съоръжения с този монументален външен вид са били посветени на император Хадриан и неговата фамилия. Според У.Мақдоналд повечето от монументалните арки в Римската империя са почетни по своята същност, а не триумфални, както бе определяно преди години. В първоначалното им предназначение те са били използвани за тържественото посрещане на императорската фамилия, но тези еднократни събития не изчерпват напълно функциите на грандиозните комплекси. Преди няколко години проф. Томас Вебер постави хипотезата, че разположението на тези арки извън крепостните стени понякога е било използвано и като възможност за поставяне на митнически пунктове.

Петият основен критерий по който двете арки са напълно сходни е тяхната **хронологията**.

В последните години на своето управление император Хадриан предприема няколко дълги пътувания в източните краища на Римската империя.

През 130 г. цялата негова свита преминава през блискоизточните провинции. След като посещава Палмира и Дамаск, Хадриан е бил тържествено посрещнат в Гераса (документирано от надписи – виж: НА 1921, chapter 13, бел.: 120), когато вероятно се датира и арката, посветена на него и фамилията му.

След пътувания из Египет, цяла Мала Азия и Юдея, Хадриан прекарва дълги периоди в Гърция, в Атина, където се занимава основно с архитектурни дейности. По това време е осветен и един от най-грандиозните хадрианови проекти - храмът на Зевс Олимпийски (131-132 г.). Някъде по това време (но не напълно ясно доказано) свитата на императора е преминала през Тракия, най-вероятно през 130 или 131 г. Това е и най-късната дата, в която трябва да се датира филипополската арка. Съществува, разбира се, и друга възможност – арката от Филипопол да е била посветена на императора още в началото на тези негови дълги пътувания из Изтока, когато той отново преминава през Балканите, т.е. в 129 г. Но и в двата случая посещенията на Хадриан във Филипопол и Гераса могат да се „свият“ до едва 2-3 годишен период, между 129 и 131 г.сл.Хр., което поставя една напълно точна датировка на разглежданите тук два синхронни и издигнати по напълно една и съща причина архитектурни ансамбли.

Отношението на императора към провинция Тракия и вниманието, което той е обърнал на тези земи в никакъв случай не е по-малко от известните му пристрастия към Гърция, Мала Азия, Египет, Палестина и Сирия (все пак Хадриан е бивш проконсул на Сирия). Освен доказаните тук дейности във Филипопол, той основава и дава своето име на един от най-важните римски градове на Балканите – Хадрианополис (дн.Ордин, в Северозападна Турция).

Именно с тези посещения на Хадриан и неговата фамилия във Филипопол и Гераса се свързват издиганията на двете арки. Те са били посветени на императора и неговите най-близки хора от градските управи на двата града. Очевидно привилегиите, с които са били облагодетелствани провинциите, предмет на силната и много активна императорска политика в края на 20-те и началото на 30-те години, се изразяват и в тези съществени жестове на местните аристократи, които са в основата на посвещаването на такива монументални комплекси на Хадриан.

Двете монументални арки – в Гераса и във Филипопол – са синхронни паметници, продукт именно на рязкото развитие на архитектурните ансамбли в две отдалечени една от друга зони на Източносредиземноморската зона на Римската империя. Тяхната поява, освен като пряко доказателство за дейността на малоазийските майстори и техните ученици, са резултат и от самата политика на принцепса Хадриан. Период на управление, при което се отделя огромно внимание на тези монументални, най-представителни единици на градската архитектурна среда.

Безспорно това са архитектурни ансамбли, пряко свързани със самите посещения на император Хадриан в тези източни центрове на Римската империя.

Публикация № 15.

Z.Dimitrov. Elephant-Headed Capitals in Petra. – in: N.Khairiy and Th. Weber (ed.) Studies on the Nabataean Culture: Refereed Proceedings to the International Conference on the Nabataean Culture, Vol I. Publications of the Deanship of Scientific Research, The University of Jordan, Amman, The Hashemite Kingdom of Jordan. Amman, 2013, 127-136.

ISBN: 978-9957-420-03-1

Тази аналитична статия, посветена на може би най-популярната серия капители от Петра, Йордания, бе резултат от доклада, изнесен на Първата Международна конференция за Изследвания на Набатейската култура, проведена в Петра през 2012 г.

Разкопките на най-големият храм комплекс в Петра – т.нар. Голям храм на Петра (The Petra Great Temple), са проведени за десет години от голям археологически екип на Университета Браун, Провидънс, Роуд Айлънд, САЩ, воден от професор Марта Юковски. Тези широкомащабни проучвания завършват с пълното разкопаване, реставриране и социализиране на храма, който днес е най-големия туристически акцент на Петра. Заедно с това обаче, тези високопрофесионално проведени разкопки доведоха до придобиването и публикуването на огромни количества археологически материали. Досега от поредицата „Големият храм на Петра” са издадени цели три тома, съдържащи пълните проучвания на комплексите, археологическите ситуации, материалите и интердисциплинарните изследвания.

Основната цел на моята статия, представена пред Конференцията за Набатейската култура, бе пълният архитектурен анализ на уникалния модел капители, които са украсявали перистилния двор на Големия храм на Петра.

Това са т.нар. „Капители със слонски глави”. Като архитектурно-декоративен тип те спадат към фигуралните капители (по корпуса на Мерклин), но също така имат някои свои собствени, напълно уникални характеристики.

Капителите със слонски глави са местно изобретение, продукт на възприемчивата Набатейска култура. Те следват много силни късноелинистически прототипи, проучени в архитектурата на Петра и Египет от проф. Джудит Макензи. Но от друга страна капителите съдържат чисто набатейски архитектурно-декоративни елементи.

Цялостната декоративна схема на капителите е създадена по уникален начин. Като обща схема и пропорции те би следвало да са „Йонийски”. Но дали е така?

Капителите със слонски глави са уникална комбинация от дорийски, йонийски и коринтски ред. Да, наистина общото им пропорциониране е изцяло по схемата на йонийският ред. Поради тази причина израелският специалист Ехуд Нетцер, който първи включва този новооткрит (първите находки са от 1996 г.) тип паметници, в аналитични студии и конкретни типологии, поставя „капителите със слонски глави” в графата: „йонийски капители”. Но това първично определяне към сериите на йонийските капители от Близкия Изток въобще не „пасва” към водещите принципи на йониката. Уникалността на детайлите е ясно отчетлива. Поради тази причина Нетцер се принуждава да отдели „Слонските капители” като: „набатейски йонийски капители”.

В действителност при тези набатейски „изобретения” са включени декоративни елементи на местната култура, но и цели части от други два ордера – коринския и дорийския.

Така например, целият абак на „Капителите със Слонски глави” е копиран от коринтските капители на друг много известен комплекс в Петра: т.нар. „Хазне” – най-голямата, монументално оформена гробница в града, датираща в августовата епоха.

Йонийските волути са заменени от големи слонски глави. Това е едно абсолютно уникално решение в рамките на цялата Римска империя, и дори в по-ранните примери от елинистическия Изток. Като употреба на слонски изображения можем да открием

предшественици в Египетската архитектура, но точни сходства на набатейския модел от Петра няма.

Важен момент от архитектурния анализ е откриването и на ясни елементи на дориката. Шийките на „слонските капители” са изпълнени по подобие на дорийските капители. Те са силно издължени, гладки и неорнаментирани, т.е. не повтарят модела на йонийския капител, а напротив следват дорийския.

Като общ, но много конкретен резултат от архитектурно-декоративния анализ на „капителите със слонски глави” от Петра може да констатираме:

1. Капителите са уникално местно изпълнение, което комбинира елементи на дорийския, йонийския и коринтския ред в капители, които като пропорции и ордерна конструкция следват йониката и са използвани при този стил;
2. Като капители, които съдържат ехин взет от йонийския ред и абак взет от коринтския, би следвало да определим тези паметници като „Композитни капители” – но с обърната схема (при класическия римски „Композитен капител” се взема коринтския калатос и върху него се разполага йонийския ехин, в горната третина на капителя);
3. Капителите са една напълно нова група архитектурно-декоративна група от т.нар. „Антични фигурални капители”, която би следвало да е анекс към Копруса на Мерклин от 1962 г., и по-конкретно към групата на „Фигуралните капители със зооморфни украси от Императорската епоха”. Вътре в тази група бихме могли да отделим като подтип: „Композитни набатейски капители със слонски глави, изпълнени на основата на йонийския и коринтския ред”;
4. Набатейските капители от Петра развиват изключително много архитектурната декорация на Източносредиземноморския регион. Те са еkleктични модели, чието уникално решение е от изключително значение за изследването на паметниците на античната архитектурна пластика.

Публикация № 16.

З.Димитров, Н. Русев. Антична керамика от Читашка могила, общ. Братя Даскалови, Чирпанско. – в: В. Динчев (ред.) IN HONOREM PROFESSORIS Георги Кузманов (= ИНАИ, т. ХLI). София, 2013, 105-145.

ISSN: 0323-9535

Студията е посветена на един изключително богат керамичен комплекс, който произхожда от насипа на Читашката могила, разположена в северния край на с. Братя Даскалови, Чирпанско.

Могилата бе проучена през 2010 г. по проекта „Трако-римски династичен център в региона на Чирпанските възвишения“, реализиран благодарение на финансовата подкрепа на Исландия, Лихтенщайн и Норвегия чрез Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство (ЕАА Grants). Заедно с още четири могилни комплекса в района на селото и североизточно от него (Момина могила, Каракочова могила, Селска могила и Малката момина могила), Читашката могила е съставна част от големите могилни комплекси в тази зона на Тракийската низина, на предела с най-южните склонове на Средна гора.

Стратиграфските данни от комплекса, керамичният материал и другите находки, включително откритата до централното съоръжение под моголния насип бронзова монета на римската императрица Криспина (съпруга на Комод) ни насочват към датировка в края на II – началото на III в. сл. Хр., т.е. в късноантониновата или ранносеверовата епоха.

Самата могила не съдържа реално гробно съоръжение, но под моголния насип и на нивото на античния терен бе разкрито голямо каменно съоръжение с пирамидална форма, изградено от големи, ломени каменни блокове. Това съоръжение, както и трите места на тризми, открити край него, също върху античния терен ни насочиха към виждането, че в тази могила по-скоро става въпрос за символичен гробен комплекс – кенотаф. Целия моголен насип е бил задържан от допълнително изградена крепидна с диаметър от 42 м и широчина, достигаща на места до 2 метра.

Целта на тази студия е публикуването и обнародването на големия керамичен комплекс от насипа на моголата. Керамиката е от късножелязна епоха и от римска епоха.

Късножелязната керамика е от две групи: керамика, работена на ръка и, макар и съвсем малко като количество, керамика, работена на грънчарско колело (табл. I-III).

Керамиката от римската епоха е предимно трапезна. Съдържат се най-разнообразни форми: паници, купи, чаши, кани. Гърнетата също са представени с множество форми. Значително по-малък е процента на амбалажната керамика – амфори, стомни, питоси, съдове за съхранение на продукти.

Най-голямото разнообразие срещаме при паниците, които са от 9 типа (табл. V-VII). Купите са от 6 типа (табл. VII-VIII), а гърнетата – от 3 типа (табл. IX). Останалите видове изделия от керамичния комплекс са представени от по 1-2 типа (табл. IX-XII).

Изследването на керамичния комплекс от Читашката могила води до няколко извода.

По-голямата част от моголния насип на Читашката могила е взет от намиращия се в близост (на около 300 м в северозападна посока) викус, който съществува през II-IV в. сл. Хр. Това се потвърждава от многобройния и разнообразен керамичен материал от моголния насип. Той намира точни паралели в синхронните вилни и селищни комплекси.

Депонирането на трите съда (кат. №№ 149-151; табл. XIII) на терена под моголния насип може да се отнесе към втората половина на II – самото начало на III в. Макар и без конкретен гробен комплекс, издигането на насипа на Читашката могила и неговото оформяне имат една сравнително точна датировка. Стратиграфските профили на моголата ни насочват към констатацията, че насипът е изпълнен еднократно, за сравнително кратък период от време. По-късните нарушения от средновековните гробове са засегнали само повърхността му, на дълбочина от 0,70-1,20 м.

Технологията, формите на съдовете, както и тяхната декорация са типичните за провинциалната среда на римска Тракия в периода на Принципата. Керамичният комплекс от Читашката могила не се различава от известните материали от районите на Филипопол и Августа Траяна, но най-близки аналогии намираме сред инвентара на некрополите и вилните комплекси при Мерицлери, Чаталка и Ивайловград. Редица

аналогии, особено при трапезната керамика, откриваме и в пределите на днешна Северна България, т.е. в римската провинция Долна Мизия.

Някои от представените съдове и форми намират точни паралели и в археологическите комплекси от елинистическата епоха. Така например, съдовете, депонирани под моголния насип (кат. №№ 149-151; табл. XIII), са най-вероятно продукт на римската императорска епоха, но техните характеристики показват силното влияние на местната тракийска керамика, работена на колело, от елинистическата епоха. Не е изключена напълно и възможността тези три сиви съда да са от предримски комплекс, покрит няколко столетия по-късно от насипа на Читашката могила. Приемствеността при формите на местната керамика от късножелязната и римската епохи е важен проблем, чието изясняване налага нови проучвания.

Публикация № 17.

З.Димитров. Археологически разкопки на Читашката могила, с.Братя Даскалови, Старозагорско. – в: М. Тонкова (ред.). Трако-римски династичен център в района на Чирпанските възвишения. София, 2011, 54-59.

Тази кратка статия е предварителната публикация (съобщение) на археологическия комплекс наречен „Читашка могила”, разположен край с. Братя Даскалови, Чирпанско. Това изследване е включено в книгата, която завърши реализирането на проекта „Трако-римски династичен център в района на Чирпанските възвишения” от 2010 г.

Могилата представлява надгробен паметник от античната епоха. Разположена е в самия североизточен край на днешното село Братя Даскалови, на 50 метра източно от пътя водещ за селата Малък и Голям Дол. Тя е била пряко свързана с регистрирания на едва 200 метра на северозапад викус от римската и късноримската епоха. Част от нейния насип е изграден от пръст транспортирана именно от това антично село. Това е основната причина в насипа да се откриват големи количества римска керамика.

Читашката могила е с значителни зазмери: диаметър 42 м. и височина от почти 6 метра в центъра. Тя е била изпълнена на силно денивелиран терен и поради това е оградена от крепиди. В южния и западния сектор, където е и най-стръмно, тази крепиди е доста високо запазена – до 2 метра и би могла да се определи като подпорен зид.

В насипа на могилата бяха открити 30 вторични гроба, които датират от средновековната епоха – XI-XII в. Всички гробове са християнски, изпълнени в обикновенни гробни ями, при някои открийме и следи от ковчези. Инвентарът им е предимно накити – обеци, мъниста, гривни.

В центъра на Читашката могила, под моголния насип и върху античния терен, нашите проучвания разкриха голямо **каменно съоръжение**. То реално представлява огромна купчина от каменни блокове, нацепени без определена форма и на много едри късове. Материали около, във или под това съоръжение не бяха открити. При пълното проучване на античния терен под моголния насип ние разкрихме още: местата на три тризни (със ясни следи от опалване и натрошаване на съдове на място) и три керамични съда, депонирани в терена, почти до стерилната основа – материковата скала.

На този етап на проучванията, като ръководител на теренните изследвания, считам, че цялата Читашка могила очевидно трябва да се интерпретират като символичен гроб (кенотаф) на местен тракийски аристократ.

Основното издигане на могилата е било изпълнено през римската епоха – края на II / началото на III в.сл.Хр. Тази конкретна хронология ни установихме благодарение на стратиграфските данни, масовия керамичен материал, принадлежал към римската епоха и бронзовата монета, открита до каменното съоръжение в центъра, най-вероятно положена като „харонов обол“ до символичния гроб. Монетата е на Криспина (отсечена във Филипопол), съпруга на император Комод в периода 178-182 г., кратък хронологичен отрязък, който се явява *terminus post quem* за издигането на централното каменно съоръжение, огромния могилен насип над него и масивната крепиди.

Публикация № 18.

М.Тонкова, З.Димитров. Археологически проучвания на Каракочова могила, с.Братя Даскалови, Старозагорско. – в: М. Тонкова (ред.). Трако-римски династичен център в района на Чирпанските възвишения. София, 2011, 36-43.

Това изследване също както предходното е предварителното съобщение за могилен комплекс, проучен по проекта „Трако-римски династичен център в района на Чирпанските възвишения“ през 2010 г. и публикувано в книгата, издадена като завършващ етап на проучването.

Тук става въпрос за проучването на *Каракочовата могила*, разположена само на 300 метра югоизточно от Читашката могила. Този археологически комплекс е буквално до последната къща в тази част на с. Братя Даскалови. Могилата е малка: диаметър 20 м. и височина 2.2 м. Археологически разкопки установиха, че Каракочовата могила съдържа цели 10 гроба от античната епоха и няма средновековните нарушения, характерни за по-големите могили в региона. Погребалния ритуал е както „кремация“ (трупозгаряне) – 4 гроба, така и „инхумация“ (трупополагане) – 6 гроба. Като разположение на гробовете – девет са вторично вкопани в могилния насип, а гроб № 10, разположен върху античния терен, точно в центъра под могилния насип, бе определен като основен.

В това кратко резюме ще се спра само на най-интересните гробове.

Гробове № 2 и № 3 са трупополагане, изпълнени в добре оформени гробни съоръжения. Единият (гроб № 2) е покрит от керемиди (тегули), а другият (гроб № 3) е облицован с тегули. Погребани са дете (№ 2) и възрастен индивид (№3). Инвентарът е богат: монети, чашки, гърнета и други съдове. Повечето от съдовете са с великолепно покритие от тъмночервен, плътен лак. Гробове № 6, 8 и 9 са трите гроба с кремация, освен централния. При всички тях тя е била изпълнена на място, върху малки гробни ложета, след което изгорените труповете са били засипани с пръст и са били положени даровете. И при трите гроба има много богат инвентар – кани, чашки, паници, гробни урни, в които са били събрани горелите кости. Има и редица метални находки – сребърни обеци с разкошна украса, бронзови фибули и железни предмети – ножове, стрели, върхове на копия.

В гроб № 7 е погребан най-възрастният индивид. Той е положен в голяма гробна яма. До него се откриха животински кости, от погребалното угощение – кости на говеда и овце. Инвентарът на погребания е също доста богат – голяма купа, паничка, цяла чашка и великолепна лампа с птича украса върху фитилника. В рамките на гроба бе открит и голям железен ключ.

Всички тези богати гробни комплекси са принадлежали на римската епоха II – IV в.сл.Хр. Тази хронология ние установихме на базата на бронзови монетите от насипа (резултат от вкопаванията) и най-вече чрез инвентара на гробовете - керамични находки и накити. Като цяло редица аналогии срещаме от могилите в некропола на вила Чаталка, както и от некрополите при с. Меричлери и при гара Свиленград.

Централният гроб № 10 от **Каракочовата могила** предостави изключително ценни данни за научните изследвания на региона. Става въпрос за гроб с кремация, изпълнена на място, върху самия античен терен. Риталуът бе възстановен напълно по архелогически път, а именно: след падането на кладата тя е била събрана на място, оформило центъра на могилата; след това материалите са били засипани, но след полагането на много и твърде богати гробни дарове, които не са участвали в самото изгаряне. Над първичната могила е било положено умъртвено куче, чиито цялостен скелет бе разкрит. След това е била донасипана и останалата част от насипа на могилата. Дължината на гробното ложе, изгорено в кладата е 3,00 м., а широчината почти 2,00 м. Ориентацията на кладата, а оттам и на целия гроб е северозапад - югоизток. Най-вероятно е била погребана млада жена, макар антрополозите да не са категорични за пола на индивида. Все пак богатия комплекс от сребърни, бронзови и железни накити ни ориентира към това.

Върху тази площ от 6 кв.м. проучихме гробния комплекс и открихме над 50 предмета, съставляващи гробния инвентар. Открояват се няколко типа материали: *керамични находки* – 6 цели съда, сред които най-голям интерес представлява кратеровиден съд с украса, нанесена с отпечатан шнур; *железни находки* – различават се накити (игли за коса, фибули), железни ножове, може би ками, други остриета; *бронзови находки* – цяла отлично запазена фибула тип Jezerine, които засега се датират 30 г.пр.Хр. – 10/20 г.сл.Хр., т.е. в епохата на император Август; *дребни предмети и мъниста*; *сребърни предмети* – сегменти от голяма и прекрасно изпълнена огърлица; *сребърни обеци*, подобни на откритите в Дакия, датирани I в.сл.Хр.; *сребърна монета* – денар на Римската република (провинция Македония, отпечатан в 79 г.пр.Хр.).

Около този централен гроб се разкриха една тризна (съставена от 4 цели паници и една кана) – очевидно съдовете, участвали в погребалното угощение, и едно депонирано при насипването на първичната пръст над самата кремация монетно съкровище от много редки сребърни монети – осем тетрадрахми, от които пет са от типа „тракийски имитации на тасоски тетрадрахми”, две са на римската провинция Македония (с името на квестора Езилас, 92-88 г.пр.Хр.) и последната е на северноегейската колония Маронея. Още по интригуващи са келтските монети от александров тип, открити в южната част на могиления насип. Те бяха разкрити заедно с други материали от тази по-ранна фаза на елинистическата епоха – бронзова фибула „тракийски тип” и няколко сребърни обеци.

На базата на перфектната стратиграфия на обекта, керамичните материали, богатия комплекс от сребърни накитите (фибула, огърлица, обеци, мъниста и др.) и най-вече според монетните съкровища с ясна дата основното погребение в Каракочова могила може да се датира убедително след втората четвърт на I в. пр. Хр. Като един ясен *terminus post quem* е най-късната монета от съкровището, положено над кремацията в центъра. Това е най-рядката монета от групата на тракийските имитации с дата 72 г. пр. Хр., монета, която според нумизматичния ни анализ не е влизала в обръщение. Засега като долна (най-късна хронологично) граница на този затворен гробен комплекс би следвало да се има предвид фибулата от типа „Jezerine”, които споменахме, че са типични за последната третина на I в. пр. Хр. Така централния гроб № 10 от Каракочова могила би могъл да се постави в едни сравнително тесни граници от по-малко от век: между седемдестте години на I в. пр. Хр. и августово време.

Публикация № 19.

З.Димитров. Архитектурни детайли от община Братя Даскалови – сведения за античната селищна система в района на Чирпанските възвишения. – в: М. Тонкова (ред.). Трако-римски династичен център в района на Чирпанските възвишения. София, 2011, 122-126.

Една съществена част от европейския проект за проучването на трако-римския династичен център в района на Чирпанските възвишения бе включването на издирване, документиране и анализиране на останки от архитектурни комплекси, съществували през античността на територията на селата от община Братя Даскалови. Голяма брой каменни детайли днес са съхранени на най-различни места из общината – в дворове и зидове на къщи, в читалищата, а някъде дори и на полето.

Тази статия бе създадена на базата на пълната обиколка на всичките 23 села на община Братя Даскалови. Открити и документиран бяха 15 цели и няколко фрагментирани архитектурни детайли, които са принадлежали на сгради от античната и средновековната епохи.

В цялостния комплекс от архитектурни детайли се открояват ордерните бази от с. Горно Белево. Те са от пиластрови конструкции. Като стил базите са представители на йонийския ордер. Това са варовикови детайли от голяма, архитектурно оформена сграда от римската епоха: II-III в. сл. Хр. Възможните първоначални, изходни комплекси за този тип базови детайли са две: монументално оформено светилище от римската епоха в региона или представителен жилищен комплекс, т.е. част от вероятна *вила рустика*. На този първоначален етап на проучванията на комплекса от ордерни детайли от община Братя Даскалови по-вероятно е второто предназначение на базите от Горно Белево. За това говори не само тяхната конструкция, но и прекрасен римо-дорийски капител от края на II в., който е бил открит преди 50 години в местността „Градището”, съвсем близо до селото. Този капител е изработен от каменоделските школи на Августа Траяна, тъй като е напълно аналогичен като стил, начин на изработка, материал и дори параметри на цяла серия детайли от този античен център. В местността „Градището” съществува голям археологически комплекс, който засега не е проучван.

В съседното село Партизанин бе открит голям йонийски корниз, които ни удиви като изпълнение и начилие на всички елементи в апарата му. Той е сега в къща от

центъра на селото. Това също е много важен ордерен детайл, говорещ директно за сграда, издигната в йонийски стил през втората половина на II в. сл. Хр. Дали тук също не става въпрос за богат дом на тракийски аристократ от антониновата епоха?

На базата на тези първични данни от монументалните, архитектурните останки в землищата на селата Горно Белево и Партизанин е видно, че през римската епоха, и по-конкретно през антониновата и северовата епохи (II – първата половина на III в.), покрай течението на Омуровска река са съществували много богати археологически комплекси – викуси, домакинства, вилни стопанства, вероятно и светилища от извънградски тип. Те са съдържали представителни сгради, изградени от трайни варовикови материали и украсени по всички правила на античните ордери. В изследваните тук детайли срещаме перфектните данни за дорийския и йонийския стил. За същото силно развитие на селищната система и свързаните с нея култови обекти говори и голям фрагмент от саркофаг, разположен в центъра на с. Партизанин.

Подобна информация за голям архитектурен комплекс получаваме от друг удивителен, като размери, декорация и конструктивни особености, базов детайл от центъра на с. Гранит. Това е стилизирана база с опростен апарат, чиито параметри и конструкция (двойна полуколонна-стълбова база) са без никакво съмнение податки за монументален, оформен по ордерните принципи, комплекс с обществени функции. И тук възможностите са две: базов детайл от обществена сграда в най-близкия голям римски център – Циле (Cillae), разположен при с. Черна гора (на десетина километра от Гранит), или базов детайл от голямо светилище в околностите на самото с. Гранит.

От самият обект на Циле (дн. с. Черна гора) произхожда много голям постамент, съчетан с база – днес пред общината на днешното село. Подобен постамент, вероятно също от Циле, има и в двора на църквата на съседното село Оризово.

Отново постаменти (2 бр.) и огромна база има в самото село Братя Даскалови. Всички те са късноантични (IV-VI в.), като най-вероятно са от региона на селото, което е много богато на находки и комплекси от късноримската и ранновизантийската епоха.

Заключението на тази статия води до констатацията, че селищната система през римската императорска епоха от територията на днешната община Братя Даскалови е много сериозно развита от архитектурна гледна точка. Регионът може да се раздели условно на две зони – равнинна и полупланинска.

В равнинната зона, землищата на днешните села Оризово, Черна гора, Гранит, Партизанин, Горно Белево и Братя Даскалови, са налице: викуси, големи домакинства, вероятно дори вилни комплекси с представителни сгради, украсени с ордерни конструкции (най-вероятно в региона на с. Горно Белево); светилища също с богата украса (макар на този етап на проучванията тази констатация да не може да бъде потвърдена от архитектурните детайли, много от които биха могли да произхождат от именно такива археологически комплекси) и разбира се, редица архитектурни, много богато украсени, обществени ансамбли от градски тип, които са били разположени в и около самият най-голям римски център в днешната община Братя Даскалови – античното средище Циле (Cillae).

В полупланинската част на общината, към Средна гора (селата от линията Гранит – Братя Даскалови – Средноградище на север), се откриват други архитектурни

детайли като колони, стилизирани бази, части от обработени каменни блокове. Такива находки регистрирах в селата Малък и Голям Дол, Найденово, Сърневец и Пъстрово. В този регион, близък до планинската система на Средна гора и навлизащ отчасти в нея, очевидно има ясна разлика с равнинната част на провинция Тракия. Архитектурни комплекси от римската и късноантичната епоха са съществували, но те са в доста по-примитивен вид.

Публикация № 20.

З.Димитров. Общ поглед върху развитието на каменоделството и каменодобива в Горна и Долна Мизия през ранноримската епоха (I-II в.сл.Хр.). – в: Хр. Попов, А. Тенчова (ред.). Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 299-311.

ISBN: 978-954-400-005-9

Статията представлява съвременен обзор на изследванията, посветени на каменоделството и каменодобива в мизийските земи от ранния етап на римското проникване на север от Хемус. Чрез това изследване целях да резюмирам постигнатото в проучванията до настоящия момент, да поставя някои нови проблеми и да развия перспективите пред бъдещите проучвания на римските кариери в дн. Северна България. Именно тази статия постави началото на моите научни дирения в областта на каменоделството и каменодобива, проблематика, до която съвсем логично и неизбежно ме отведоха изследванията на архитектурата и архитектурните детайли.

В анализа на проучванията, посветени на каменоделството и каменодобива от двете гранични римски провинции Горна и Долна Мизия можем да констатираме, че една голяма част от кариерите са вече локализирани. Проучванията на нашите колеги са на изключително високопрофесионално ниво, но в сегашния момент ние имаме нужда от нови разработки, особено такива съчетани с интердисциплинарни методи. Проблемът с каменоделските ателиета, които са функционирали вътре в самите градски центрове, и са охранявали военните лагери, кастелите, големите градове, вилните комплекси, некрополите и светилищата е належащ и много благодатен за бъдещи изследвания.

Кариерите в Горна и Долна Мизия започват да функционират още от I в. сл. Хр. Те продуцират каменни метариали до края на принципата и дори през късната античност. Според проучванията, разработени до сега (виж библиографските данни в самата статия), един от основни центрове на каменодобива са били кариерите край дн. гр. Берковица, от където се е добивал материала за Античната Рациария. Военният лагер на V Македонски легион в Ескус и наследилата го римска колония Улпия Ескус са изисквали доставки на огромни количества каменни материали. Снабдяването им е ставало от минимум два центъра на каменодобива: край дн. с. Крета и край с. Кунино – по течението на река Искър.

Висококачествен варовик е бил добиван в кариерите край Хотница и Самоводене, които са доставяли своята продукция в Никополис ад Иструм, вилите от неговата територия и особено във военния център Нове.

Край Дуросторум, друг легионен лагер, този на XI Клавдиев легион, е имало поне 10 места за вадене на камък. Също големи каменни залежи са експлоатирани през

целия период II – III в. в региона на Марцианопол. От марцианополските кариери, особено тези в местността „Голямото Кесме”, са запазвани архитектурните съоръжения от целия регион и дори тези в крайбрежния Одесос.

Удивителен брой и много разнообразни кариери има в региона на един от ранните центрове на римската власт в Мизия – Абритус. Голяма част от тях са все още неизвестни и непубликувани.

Изследването посочва не само отделните пунктове на каменодобива, известни до сега, но и се спира на анализ от гледна точка на каменната продукция в самите центрове на Горна и Долна Мизия, чрез който може да се търсят данни за етапите на развитие и нивото, до което достигат, каменоделските ателиета в самите градове.

Така например, в Рациария, Ескус и Нове, като най-ранни военни лагери на Долен Дунав, нуждата от каменни материали е наложила развитието на тези занаяти още през I в. Към настоящия момент, за Рациария има само залагането на проблема (според изследванията на Д.Джорджети и В.Динчев, в най-новите проучвания), но в Ескус (където проучванията на Г.Кабачиева датират ранната стена от 70-те години на I в.) и Нове (първи каменни градежи, според Т. Сарновски, А. Биернатски, Скорчилас, П. Дичек, Ал.Димитрова-Милчева и Е.Генчева, още от флавието време: общо между 70-те и 90-те години на I в.) са налице и конкретни данни – каменни блокове, градежи, разкрити *in situ* при нови разкопки, надгробни паметници и архитектурни детайли от първи век, т.е. още от флавиетата епоха. Това е и най-ранният етап от развитието на каменоделството и каменодобива в Мизия.

През вторият период – траяново-хадриановата епоха, определено има рязък бум в развитието на тези занаяти, който се дължи на засиления процес на урбанизация. След създаването на градски организми като Никополис ад Иструм и Марцианопол, както и със завършването на изграждането на Дунавския лимес до делтата на реката, организацията на добива и работата с каменни материали преминава на друго, много по-високо ниво, което не касае само военните центрове, а цялата провинциална система, всички нейни комплекси и разнородни аспекти.

Неизбежна, напълно логична констатация на статията е, че най-силно развитият етап в каменоделството и каменодобива в Мизия е късноантониновата и особено северовата епоха. В периода от втората половина на II – началото на III в. е налице огромна каменна продукция – архитектурни детайли, надгробни паметници, епиграфски материали и редица други изделия. В този етап каменоломните в Мизия буквално „бълват” продукцията, а нивото на дейност и усъвършенстване при каменоделските ателиета е много високо. Може да се твърди (най-вече на базата на качеството на архитектурните детайли), че в някои градове каменоделците достигат нивото на прецизност в работата, която е типична за малоазийските майстори. За Мизия със сигурност това ниво на каменоделските ателиета се постига в Марцианопол, Одесос и Томи по понтийския бряг, а за вътрешните зони – в Ескус и Никополис ад Иструм.

На базата на тази широка научна проблематика през 2011 г. имах шанса да спечеля проект по програмите за Млади учени на „Фонд „Научни изследвания” на тема „Кариерите на римският Филипопол”. Към работната програма на проекта бяха включени обиколки на повечето кариери в Северна България. Ето защо, тук е редно да добавя, че статията, която реюмирам, наистина би могла да бъде само една

рестроспекция на резултатите, постигнати до момента. Възможностите за бъдещи сериозни изследванията на каменодобива и каменоделството, особено в мизийските земи, са много големи и перспективата за този вид научна дейност е дългосрочна.

Публикация № 21.

3. Димитров. Златен пръстен с гема, изобразяваща Виктория, от с. Пчеларово, Кърджалийско – в: М.Манов (ред.) Василка Герасимова-Томова. IN MEMORIAM. София, 2012, 201-222.

ISBN: 978-954-9472-19-6

Идеята за това изследване дължа на колегата Даниела Коджаманова от РИМ-Кърджали. Преди години, при включването ми в екипа на проучвателите на Татул и Перперикон, като фондовик на Музея в Кърджали тя ми предложи да публикувам един твърде интересен златен пръстен с вградена в него гема от региона на с. Пчеларово. След разговорите ми с колегите Н.Овчаров, В.Герасимова и Г.Нехризов пред мен се откри възможността за изследвания на един от най-богатите на находки и археологически комплекси микрорегиони на Източните Родопи – зоната между селата Петелово, Пчеларово и Черноочене. Така неусетно това детайлно и замислено първоначално като специализирано изследване, първична публикация на самостоятелен паметник, се превърна в студия (36 страници по стандарта 1800 знака на стр.), която освен, че обнародва това прекрасно изделие на глиптиката и ювелирството има за цел да разгледа артефакта в контекста на този много интригуващ микрорегион, разположен на границата между Тракийската низина и полупланинската система на Източните Родопи.

Златният пръстен с вградена в него гема от карнеол постъпва в Регионалния исторически музей – Кърджали през 70-те години на XX век. Този паметник е откупка от регион на с. Пчеларово, което се намира на съвременния път между градовете Кърджали и Хасково. В тази зона са известни и проучвани най-различни археологически обекти (Ив. Балкански – разкопки; Г.Нехризов – обходи, данни за АКБ и публикации; В.Герасимова – публикации; К.Колев - публикации). Регистрирани са няколко селища от епохата на елинизма, ранноримския и императорски период, както и ранновизантийски укрепления, преизползвани през средновековието. От особено значение са проучваните няколко могилни некропола, датиращи от римската епоха. Сред всички тези археологически паметници се откроява селището в местността „Градището”, което започва своето развитие в елинистическия период, след това има данни за римската императорската епоха и по-късни крепостни съоръжения от късната античност и средновековието. От този обект най-вероятно произхожда и либра (еталон за тежест, търговска мярка в елинистическата и римската епоха) с надпис, споменаващ името на селището Филтепара (публикувана от В.Герасимова). Самата либра е била изработена в известното сирийско пристанище Лаодикея (днешната Латакия на източния бряг на Средиземно море) и е съобразена с мерките за тежест, използвани в източните провинции на Римската империя – либра от т.нар. „йонийски тип”. Освен тези конкретни данни за търговско средище в региона на с. Пчеларово са открити много монетни единици и цели монетни съкровища, от елинистическата и римската императорска епоха.

Такъв е археологическия контекст, от който произхожда този златен пръстен с гема. Твърде вероятно е да става въпрос за региона на голямо търговско средище (вероятно наречено Филтепара), който може да е бил заобиколен от вилни комплекси и всякакъв друг род домакинства. Данни за такива имаме не само от могилните некрополи около самото Пчеларово, но и от подобната ситуация в съседното село Черноочене. Търговията в този регион далеч не е била само на базата на земеделски и скотовъдни стопанства. Само на 15-20 км. на юг се намира един от най-големите селищни центрове в Източните Родопи – превърнал се през средновековието в мощната крепост Перперикон (според средновековните извори – Хиперперакион). Античното име на този център все още не е известно, но той определено се развива много силно през III – IV век сл. Хр. и става средище на металодобива и търговията в региона. Конкретният паметник, изследван тук е свидетелство за друг тип търговски контакти. Това изделие на лукса е израз на вноса на скъпоценни и полускъпоценни камъни в Римска Тракия, процес, който се е развил и в Източните Родопи (от с. Черноочене и с. Долно Войводино имаме други ювелирни изделия с вградени гема и камеи).

Гемата е изпълнена от червен карнеол, материалът любим и може би най-често срещан при гравирание на негативни изображения – т.нар. инталии (intaglio). Самото изображение е много малко, едва 7-8 мм. във височина, но безспорно в него се идентифицира богинята на победата – Виктория (според аналозиите от каталозите и статиите на проф. Димитрова-Милчева за изделията на глиптиката у нас).

Персонажът е от типа „стояща, изправена Виктория”. Богинята е висока, стройна, облечена в дълъг хитон, който е двойно препасан. Крилата ѝ са прибрали зад гърба, като от тях се вижда само едно. От типичните за Виктория атрибути се различава лавровият венец в дясната ръка, докато лявата е свита пред гърдите. Поради малките размери на изображението не може да се разпознае дали в нея има характерната палмова клонка. На главата на Виктория има малък шлем.

Аналозиите на този образ на Виктория от Римска Тракия не са много. Такива изображения се срещат по Долнодунавския лимес (Нове и Рациария), но те са твърде различни от паметника от Пчеларово. Единственият точен паралел откриваме в най-богатия, основен гроб (№ 1) от могилата „Рошава Драгана”, част от могилния некропол на вила Чаталка (най-представителния вилен комплекс от региона на Августа Траяна). Върху гемата от този основен гроб е изпълнена също изправена Виктория.

В другите провинции на Римската империя сходствата се откриват в големите колекции в Германия – сбирките от Касел, Брауншвайг, Хановер, Хамбург и Берлин. Редица аналогии има от Британския музей.

Изследването на пръстена като ювелирно изделие бе съобразено с типологиите на Фр. Хенкел, Р. Хигинс и Л. Русева-Слокоска (за българските земи). Той спада към римските пръстени, украсени със скъпоценни камъни, които имат гладки и неукрасени рамене на халката и отделена от общата окръжност плочка за вграждане на гемата. Този тип пръстени са особено характерни и силно продуцирани през III в. сл. Хр., най-вече през Северовата епоха. Специфично за примерът от с. Пчеларово е изпълнението на плочката. Тя е биконична и отлята отделно от гладката халка. Плочката е припоена допълнително към халката на пръстена.

Датировката на това луксозно изделие е в III в.сл.Хр., като най-вероятно пръстенът е продукт на северовия период. Към такава хронология ни насочва убедително изпълнението на златния пръстен, макар че иконографията на образа на Виктория е повлияна силно от късноелинистическите образци, използвани много успешно и в августовата епоха в Рим. Тези елинистически прототипове на образа на Виктория са обясними с оглед на произхода на материала. Определено става въпрос за търговия и контакти с източните провинции на Римската империя – малоазийските и сирийските. Голяма част от гравьорите в провинция Тракия също са били малоазийски и сирийски преселници.

Находката от с. Пчеларово е особено важна не само за проучването на микрорайона около античния център, прераснал през средновековието в мощната крепост Перперикон, но и поради факта, че такива фини изделия на глиптиката са рядкост в Родопите. Голяма концентрация на ювелирни изделия (пръстени, обеци, огърлици, гривни) с вградени в тях геми (камеи и инталия) има в Долна Мизия, най-вече в и около центровете на римския лимес. В провинция Тракия тези изделия на лукса са сравнително редки и се концентрират в големите градски центрове и особено около богати вилни комплекси, каквито са примерите от вилите при Чаталка и Армира.

Това изделие на лукса от Източните Родопи най-вероятно е било част от гробен комплекс край някое от богатите вилни стопанства, съществували безспорно край голямо търговско средище, разположено около дн. с. Пчеларово. Това е зоната осъществявала търговските контакти на равнината част на провинция Тракия с полупланинския, но много богат и силно експлоатиран в римската епоха региона на Източните Родопи.

Публикация № 22.

Z.Dimitrov. Burial finds from the Principate in the region of Perperikon, Kurdzhali district. – Bulletin Instrumentum, Nr. 35, juin 2012. Chavigny, 2012, 18-22.

Тази кратка статия обнародва една сборна колекция от артефакти, продукт на различни видове занаяти – грънчарство, ювелирство, торевтика, датиращи в римската императорска епоха. Материалите са откупени от местни селяни от с. Черноочене (на пътя Хасково и Кърджали) през лятото на 2006 г. и постъпват в РИМ-Кърджали. Според теренните данните, записани в книгата на Музея, те произхожда от региона на село Черноочене. В тази зона са вече регистрирани няколко надгробни могили от ерата на Принципата.

Теренът представлява малка долина, разположена в хълмистата зона на Източните Родопи, и отстояща само на десетина километра западно от големия античен и средновековен център Перперикон.

Статията коментира и въпросът, че из цялата околност изобилстват находките от римската епоха. В западната част на селото е била открита голяма находка от сребърни римски императорски монети от III в. (на императорите Комод (180-192), Гордиан III (238-244) и Филип Араб (244-249)). В региона на Черноочене са установени надгробни могили, има данни за плоски некрополи и селище от римската императорска епоха. В хронологическият отрязък от II-III в. са разкрити находки и масови материали от

землището на селото – керамика, накити, метални изделия (TIR 2010, K-35-2, Черноочене).

Гробните находки, публикувани и анализирани в статията, са три лампи, една кана-ойнохое, чаша на високо столче (от типа „къдилници”, по Султов) и чифт златни обеци, с вградени в тях камеи, съдържащи портретни женски изображения. Обеците са две, но камеята е запазена само върху плочката на една.

Изследването коментира обеците като ювелирни изделия. Те могат да бъдат разгледани според няколко типологии. По първия критерий – формално-типологичния, т.е. според формата на елемента за закачане, тези обеци спадат към общият тип: “Обеци с S-образни кукички за закачане” – type II по Русева-Слокоска.

Според друг критерий – комбиринащ формално-типологичния с декоративното оформление на съставните елементи – те са от типа “Обеци с S-образни кукички за закачане и отворена плочка с вградени камени, хоризонтална пластина и пандантиви”, пак според Русева-Слокоска. Наистина при тези толкова разнообразни изделия **декорацията** би трябвало да е определяща в типологията. Така че тези обеци са далеч по известни като: „**обеци с вградени камеи**” или “**обеци с пандантиви**”.

В статията всеки един от съставните елементи на обеците е описан, анализиран и детайлно разгледан – централната плочка (т.нар. щит); припоената към нея трапецовидна пластина; трите пандантива и механизмът за закачане. Изследването анализира факта, че сходни обеци като ювелирно изделие срещаме от Долнодунавската лимесна зона и от региона на Никополис ад Иструм. Примерите са от римската муниципия Дуросторум (дн. Силистра) и от гробен комплекс до Сухиндол, Великотърновско, региона на Никополис ад Иструм. Като хронология изделията от Дуросторум са датирани във II век (т.е. антонинови), докато тези от Сухиндол са от ранния III в. сл.Хр., т.е. (северови).

Статията описва подробно единствената запазена камей от обеците от Черноочене. Тя съдържа портрет на жена от римската императорска епоха. Тя е лесно разпознаваема, тъй като спада към имитациите на най-широко разпространените портретни образи – тези на императриците и аристократките от фамилията на Северите, управлявали Империята от 193 до 235 г.сл.Хр. Изображенията на Плавтила (съпруга на Каракала, преди самостоятелното му управление от 211-217, т.е. в първото десетилетие на III в.), Юлия Мамея и Юлия Меса (майка и баба на император Север Александър (222-235)) са най-близки до моделът, оформен върху камеята.

От тази гледна точка датировката на тези изображения е безспорна и съвсем лесна за определяне: първо-второ десетилетие на III в. Аналозиите на ювелирното изделие – обеци с пандантиви (главно от лимесната зона) също се отнасят към тази епоха.

В статията са публикувани и три цели лампи. Те са от три различни типа: местна провинциална имитация на Firmalampen; лампа от т.нар. тип „Bildlampen” и лампа с трапецовиден фитилник, тип XXII по Г.Кузманов. Лампата от типа “Firmalampen” е типичната местна имитация на оригиналните модели от типа, които са широко известни по лимесните зони на Римската империя, вкл. по Долния Дунав. Те са внасяни особено активно през I-II век по лагерните центрове, като отново оригиналният модел виждаме най-вече в Рациария, Ескус, Нове, Дуросторум и други

военни центрове. Най-точният аналог на местната имитация от с. Черноочене е лампа марката PAULINI. Изходната форма на типът “*Firmalampen*” се характеризира с плосък диск, ограден с висок вертикален пръстен, наклонени навън плещи с релефни плочки, силно издължен фитилник и плоско дъно, оградено с врязани пръстени. Отделните части са рязко подчертани с остри ръбове. Най-ранните екземпляри са с отвор. Повечето “*Firmalampen*” от Тракия са провинциално подражание на италиятският оригинален прототип.

Върху дъното на лампата от с. Черноочене е изписано името на един от най-известните италиятски производители: *FORTIS*. Неговата продукция е сериозно копирана в провинциите, особено през II век сл.Хр., но също така се твърди, че е имало и реални филиали на производителя в различните зони на Империята.

При лампата от с. Черноочене ясно е подчертано заоблянето на профила. Качественото на надписа е ниско, което говори директно за местна, провинциална продукция. Буквите са по-къси. Лампата е изработена от зле пречистена глина, съдържаща примеси и оформяща сравнително гладка повърхност, по която все пак се виждат ясни грапавини. Лаковото покритие е нискокачествено и носи следи от допълнително моделиране и стичания. Цветът на лака е светло-кафяв до червен. При тази лампа са най-характерни големият централен отвор и издължения канал, подчертан с релефни кантове.

Производството на провинциални лампи от типа, имитиращ продукцията на *FORTIS* започва от втората половина на II век и продължава чак до IV век. Тази лампа очевидно не може да се датира точно, но съпоставката ѝ с датировката на обектите в северната епоха не би трябвало да противоречи на логиката.

Втората лампа от колекцията на РИМ-Кърджали е изключително красива. Тя е от типа “*Bildlampen*” (т.е. римски лампи с изображения). Върху нея е предадена фигура на лъв в скок. Лъвът е едър, изпълнен в скок напред, с ясно подчертани мускули, а опашката е изправена и извита нагоре. Цялата фигура е ясно видима, изнесена в релеф. Най-добре изпъления атрибут на животното е неговата грива, развита в многобройни кичури. Такива лампи с животински изображения са известни в Тракия. „Сродни” в декоративно отношение екземпляри има в некропола от римската епоха на Кабиле (античният град до Ямбол), където колегите ги датират от втората половина на II в.

Според технологичните си белези лампата с изображение от с. Черноочене е изпълнена изключително добре. Тя е от фина, пречистена глина, изпечена е отлично и равномерно. Най-важният технологичен белег обаче е покритието ѝ от тъмнокафяв лак, който е нанесен много дебело и плътно по цялото изделие. Стичанията и петната на отделни места издават провинциалното ателие. Глината на основата е много светла, почти бежова. Самата лампа е дебелостенна и може би е малко по-ранна от предходната и най-вероятно датира в антониновата епоха.

Интересно е, че и двете лампи от с. Черноочене, разгледани до тук (“*Firmalampen*” и “*Bildlampen*”), са без характерните дръжки (уши) за закачване на задната част на диска.

Третата лампа от комплекса гробни находки от района на с. Черноочене е най-некачествената от трите. Това важи и за формата на лампата и за нейната технология (глина, изпичане, лаково покритие). Като форма изделието спада към: „лампите с

трапедовиден фитилник”, тип 22 по Кузманов. Хронологията на типа е широка: III- IV век.

Тази статия за гробни находки от региона на Перперикон изследва и още две керамични изделия: една разкошна кана с червенолаково покритие и фин, силно профилиран съд на високо столче с бяла ангоба по стените.

Каничката е от типа „ойнохое”. Като форма тя спада към тип I, според типологията на римската керамика от луксозната вила „Армира”. От друга страна съдът на високо столче (чаша?) е характерен с релефно изпълнен перваз на устието, умишлено огрубена повърхност и покритие с дебела бяла ангоба. Тези чаши, използвани главно в гробни комплекси са наричани от Б. Султов „чаши тип-къдилници” и са добре изследвани за територията на Никополис ад Иструм (според колегите Султов, Кабакчиева и Владкова).

В края изследването анализът на материалите достига до констатацията, че малката колекция от новопостъпили находки във фонда на РИМ- Кърджали е от значение за проучванията на римската провинциална култура в Източните Родопи. Предметите от некрополите край с.Черноочене са силно изявени провинциални изделия, копия на оригинални италиейски продукти, но в крайна сметка са луксозни предмети. Особено ако се концентрираме върху анализа на обектите. Лампите и керамиката са местно производство. Като теренна ситуация появата на тези изделия в региона на Източните Родопи е логична. От една страна именно от селата Черноочене и Пчеларово във фондовете на РИМ-Кърджали има най-много находки от римската епоха, а от друга най-големия градски център на Тракия – Филипопол се намира на едва 80 км. от този ареал.

Публикация № 23.

Z.Dimitrov. Terracotta Figurines from the Thracian Sanctuary of Tatoul. – Archaeologia Bulgarica, XVII, 2013, Nr. 1, 15-25.

ISSN: 1310-9537

В тази статия е публикуван и изследван детайлно комплексът от теракотни фигури, открит в археологическите комплекси от тракийското светилище край с. Татул, Момчилградско. Археологическите разкопки на този източнородопски обект се проведеха от 2004 до 2007 г., когато приключиха напълно. Поради тази причина публикациите свързани с многопластовия археологически ансамбъл бяха насочени от нас проучвателите в три посоки – предварителни съобщения за комплексите, като акцентът им е описания, хронология, периодизация и първична интерпретация; специализирани проучвания, които публикуват отделно най-важните комплекси от археологическите материали и монографична поредица за всеки един от трите големи етапа, според общата хронология на обекта – праистория, античност и средновековие.

Това изследване е детайлното, специализирано проучване на теракотните фигури, открити на Татул. Данните от статията не дублират информацията от монографията за античността на Татул – напротив, двете изследвания са взаимосвързани и се допълват. В монографията, сега под печат в поредицата „Разкопки и проучвания” на НАИМ-БАН, е дадено съвсем кратко описание, фотоизображения и графични образи на теракотите, докато пълното им описание,

детайлен анализ, интерпретация, аналогии и хронология са предмет именно на резюмираната тук специализирана статия.

На античния комплекс край Татул бяха открити голям брой култови съоръжения, изсечени в скалите, които са перфектно съчетани с архитектурни конструкции, изпълнени от квадратни блокове – самостоятелна сграда и стена, ограждаща целия комплекс. Наред с тези основни единици на мемориалния ансамбъл (определен от проучвателите като хероон през елинистическата епоха) се регистрираха и няколко фрагмента от есхари – от къснобронзовата и от ранноелинистическата епохи. Комплексът от теракотни изделия е сред археологически материали от светилището при Татул, които се открояват силно.

В тази статия те са класифицирани в три групи.

Първата е съставена от пет фрагмента, които след реставрацията на детайлите предоставиха за изследване „митологична сцена” сред растителни орнаменти. На теракотните изделия се отличават: мъжко лице с фригийска шапка; ръка, която хвърля фалос (?); много плодове, листа и клонки на нар. Според аналозиите, които се откриват в гръцките колонии от Егейското и Понтийското крайбрежие (Амфиполис, Одесос, северозападния бряг на Черно море, но също така и от Олинт) най-вероятно става въпрос за изображение на бог Атис. Върху тази теракота може би е пресъздаден митът, в който богинята Кибела, в пристъп на ревност, отрязала фалоса на фригийския бог.

Втората теракотна група е съставена само от един фрагмент. Това е парче от теракота (вероятно протоме или маска), съдържащо изображение на бог Дионис. Днес върху фрагмента личат кичури от косата на бога, както и части от неговия венец, съставен от бръшлянови клонки, цветове и листа. Напълно точен аналог на изделие със сродно Дионисово изображение е великолепната теракотна фигура, открит в Маронея, най-близката северноегейска колония до региона на Татул.

Последният, трети клас, от теракотните изделия, използвани на светилището при Татул, е представен от една глава на влечуго – змия или гущер (?). Висококачествената му изработка е подобна на вносните за тракийските земи чернофирнисови съдове, произвеждани в Егейския басейн.

Теракотните фигурки от светилището при Татул са открити в археологическия контекст на голямата култова сграда, разположена в северната част на архитектурния ансамбъл. Всички те датират (по стилови аналогии, технологични характеристики и стратиграфски данни) от ранноелинистическата епоха: края на IV – III в. пр. Хр.

Първата група формиращи – тези формиращи изображението на бог Атис – са определени като местно изделие. Те обаче показват силно северноегейско влияние. В Амфиполис и Олинт, например, теракотните изделия с образи на Атис са десетки.

Сериозни дискусии в изследванията би могъл да предизвика вторият фрагмент. Той е около 15 – 18 см. като дължина и поради грапавата си задна повърхност и общата му технологична същност бе определен, още в тази статия, а и в монографията, като теракотно изделие. Важен е и прекия му аналог – теракотна маска на Дионис, открита в Маронея. Друга възможност за хипотетичната реконструкция на изделието е този фрагмент да е бил част от релефната украса на характерните за епохата на елинизма западноазиатски керамични съдове с апликирана украса – „пергамската керамика” в стил „аплике”, например. На този етап на проучванията въпросът остава отворен.

Като най-интригуващ в тази работа е определен друг важен фрагмент от теракотна фигура от Татул – глава на влечуго. Гушер или змия, това определено е много висококачествен продукт на елинистическата епоха, които представлява несъмнен северноегейски импорт в светилището на Татул. Търсенето на аналогични изображения на този артефакт би следвало да продължи, тъй като засега не са открити такива в пределите на Източните Родопи и Северна Егея.

Публикация № 24.

З.Димитров. Антична строителна керамика от Татул. – Археология, ЛП, 2011, 2, 97-109

ISSN: 0324-1203

В тази кратка статия е изследван един цял комплекс от конкретен археологически материал – строителната керамика, открита на разкопките на тракийското светилище при с. Татул, Момчилградско.

Изследването се базира на 22 големи фрагмента от коринтски и лаконски керемиди. Всички те са открити пред северната и южната стена или във вътрешността на сграда № 1. Тя е и основната култова сграда от хероона на Татул, изграден през ранноелинистическата епоха: края на IV / началото на III в.пр.Хр. и използван с различни преустройства и възстановявания до средата на I в.сл.Хр.

Материалът е изключително важен, а в същото време обемен, за да бъде включен с пълните си данни в монографията за античността на Татул. Поради тази причина, подобно на теракотните фигури от обекта и строителната керамика бе логично да формира отделно специализирано изследване.

Покривните керемиди са разделени на три типа: коринтски плоски керемиди, лаконски плоски керемиди и лаконски покриващи керемиди – капаци, т.нар. полуцилиндрични калиптери.

Като Тип I са определени „Коринтските плоски керемиди”. Те са открити в сграда № 1 и зад нея (от южната ѝ страна) през 2004 г. Като стратиграфски нива те спадат към ранноримския период (фрагмент № 1), но и към предримските комплекси (фрагменти № 2 и 3). Тези детайли се отличават с надлъжен централен ръб и доста интересно оформление на крайния, страничен ръб. Особено характерни скосявания са изпълнени при фр. № 3. Всички коринтски керемиди от Татул са ангобирани.

Изследването определя като Тип II „Лаконските плоски керемиди” (фр. № 6-10). Те са най-многобройни от комплекса на сграда № 1. Многозначително е самото им местонамиране: само пред сграда № 1 и най-вече в сондажа в кв. В 8 / 9, където има ясни данни и стратиграфски нива от ранноелинистическата епоха.

При лаконските плоски керемиди се различават четири подтипа. Два от тях са със скосено завършване на страничния ръб, а другите два с право отсечен край на страничния ръб. Има разлика и при самата конвексна извивка на крайния ръб на керемидите. При два от типовете тя е плавна и равномерна, но при други два е изпълнена с наличието на ясно пречупване в профила.

От голямо значение за графичните възстановки и технологичните характеристики на комплекса от строителна керамика от Татул са керемидите

определени като Тип III. Те са „Лаконски покриващи керемиди – капаци (калиптери)” – (фрагменти № 11-21; табл. № 5-6). Три от тях (фр. № 11-13) са почти цели детайли. Те дават ясна и точна възможност за пълна реконструкция на детайлите. Лаконските капаци от Татул са както ранноелинистически, така и ранноримски. Те отново принадлежат на строителната конструкция на сграда № 1.

Също към сграда № 1 спада и доста интересен фрагмент (№ 22), който най-вероятно е бил част от *сима*, но това не е напълно сигурно, още повече, че неговата фасада е без украса.

В заключение трябва да отбележим, че един от най-съществените приноси на статията е фактът, че на базата на определените две различни покривните системи: лаконска и смесена (от лаконски и коринтски сблени и калиптери) се доказва и наличието на два покрива, т.е. на два периода в строителните конструкции на сграда № 1. Тази сигурна констатация се „вплита” великолепно в общата идея на проучвателите за двата различни строителни периода на сграда № 1 и се съчетава с данните от стратиграфията на културните пластове.

Публикация № 25.

Н.Овчаров, Кр.Лешаков, З.Димитров, Д.Коджаманова. Ранните периоди в историята на светилището при Татул. – Археология, XLIX, 2008, 1-4, 34-45.

ISSN: 0324-1203

Това изследване е първата от поредицата предварителни статии за археологическия обект край с. Татул в Източните Родопи. Тя е дело на проучвателския екип съставен от Николай Овчаров и Даниела Коджаманова (средновековие), Здравко Димитров (античност) и Красимир Лешаков (праистория). След края на разкопките през 2007 г. екипът взе решение да публикува три предварителни статии, които да бъдат последвани от детайлизирани, специализирани изследвания за отделните типове материали и находки и най-накрая да преминем към заключителния етап – монографични поредици и общ труд за Татул.

Археологическите комплекси на Татул, които проучихме, се развиваха на площ от 1 дка, но в тях имахме шанса да попаднем на многопластов обект (от късния халколит до средновековието), поради което бе необходимо да възприемем този утвърден в световната наука принцип за публикуване в три насоки – предварителни изследвания, специализирани статии и монография.

В резюмираната тук работа за първи път се изложиха в рамките на научна статия пълните резултати от проучванията на съоръженията и материалите от Раножелязната, Късноронзовата и Къснохалколитната епоха. Основният автор, разбира се, е праисторикът на обекта – доц. Красимир Лешаков. Моят принос тук е в археологическата документация – чертежи на профили и други структури (олтарите, например) от тези епохи на обекта, както и в самата теренна работа на място.

Статията коментира преди всичко къснобронзовите контексти на обекта. Всички комплекси на Татул, които могат да се датират в тази епоха, са с безспорен култов характер. Къснобронзовите структури и културни пластове бяха разкрити на площ от 300 кв. м. Те са само във вътрешността на светилището. Удивителна е дебелината на културния пласт от тази епоха – повече от 2,50 м! Култовата дейност на Татул през

къснобронзовата епоха е била съсредоточена в различни зони на обекта: скални повърхности или цепнатини, скални алтари и алтари, изработени от глина. Последните съоръжения са били използвани многократно. При стратиграфските им разрези установихме до три различни и разновременни глинени повърхности на едни и същи алтари. Между отделните нива, които бележеха и отделните етапи на използването на тези култови съоръжения ние открихме редица дребни находки, животински кости и растителни останки. Сред находките се открояват глинени модели на колела, прешлени за вретено, каменни сечива и изделия свързани с металургията. Както културния пласт, така и самите алтари и техните различни стратиграфски нива изобилстват от керамичен материал. Основната му характеристика е, че целия керамичен комплекс от Къснобронзовата епоха е изключително богат орнаментиран. Като композиционни схеми преобладават соларните символи. А като технология – изключително силно и често е застъпена техниката „фурхенстич“ (furchenstich). Според възстановките на праисториците на обекта – култовите практики на Татул са били сезонни и свързани най-вече с разнообразните ритуали за плодородие.

Хронологично бихме могли да поставим началото на експлоатацията на мястото през бронзовата епоха в първата четвърт на II хил. пр. Хр. Най-ранната керамика от обекта от този етап има близки паралели с хоризонти Ia – II от Гълъбово. След това можем да споменем, че цялата къснобронзова епоха е представена великолепно. Не така ясен е преходът към ранножелязната епоха. Материали от РЖЕ ние открихме спорадично и в различни зони на обекта, най-вече в пластове (някои преотложени) под античните градежи на оградната стена на периболоса.

Къснохалколитните структури на Татул бяха само регистрирани в последните дни на кампанията от 2007 г. в центъра на светилището. Реално те не са проучвани и днес са под консервацията във вътрешността на обекта.

В заключение може да споменем, че най-големите научни постижения на тази предварителна статията за най-ранните етапи от историята на Татул са: възможностите за възстановяване на ритуалните практики; отличните стратиграфски данни и археологически материали, които са от съществено значение за хронологията на къснобронзовата епоха в Тракия и установяването на още едно скално светилище в региона на Източните Родопи и неговото позициониране в общата система на култовите обекти от Източното Средиземноморие, макрорегионът, с който Татул е бил свързан много силно още от праисторически времена.

Публикация № 26.

Н.Овчаров, З.Димитров, Кр. Лещаков, Д.Коджаманова. Античният хероон при Татул. – Археология, XLIX, 2008, 1-4, 46-57.

ISSN: 0324-1203

В тази втора статия от поредицата предварителни публикации за археологическия обект при с. Татул са разгледани комплексите от античната епоха. В този исторически етап Татул е бил тракийско светилище с монументален външен вид. Благодарение на изследванията на терена в това проучване за първи път бе детайлизирана общата хронология на култовия комплекс от античността: *I eman* – от ранноелинистическата епоха (начало в края на 4 / началото на 3 век пр. Хр., но с ясно

функциониране на съоръженията най-общо в периода: 3-2 в.пр.Хр.) и *II етап* – от късноелинистическата / ранноримската епоха (края на 1 в.пр.Хр. – първата половина на 1 в.сл.Хр.).

Статията определя култовия комплекс край с. Татул като: *светилище от типа «дворни комплекси»* (courtyard complexes) или т.нар. «оградено със стени култово място, съдържащо различни архитектурни единици» (Fedak 1990, 19).

Подобно на култовите комплекси, характерни за средиземноморските цивилизации, на Татул се развиват някои от основни компоненти на голямо антично светилище. Статията разграничава и посочва отделните архитектурни единици на затвореното култово пространство: непрекъсващ ограден зид, затварящ т.нар. *периболос*; подходи към култовото пространство – от юг, изток и север; монументално стълбище, изпълнено от каменни блокове с почти еднакви параметри (квадри), съдържащо две рамена и междинна площадка; алтарни пространства, разположени вътре в границите на теменоса – изсечени в скалите изравнена площадка и дълбока скална ниша пред нея; фрагменти от есхара от началото на елинистическата епоха, съдържащи прекрасна зооморфна и флорална украса; две гробни ниши (най-вероятно със символичен характер), изсечени на върха на най-ясно открояващата се скална формация от обекта; монументална култова сграда с квадратен план и високо издигащи се стени, изградена в стил *opus quadratum*, която затваря целия комплекс от север; изсечени в скалите стъпала в самата вътрешност на светилището и голямо водохранилище (щерна), издълбано в скалите на най-южната част на обекта.

Цялостният ансамбъл на светилището при с. Татул (двете символични скални гробници на върха, алтарите, скалните площадки и ниши, стълбищните подходи, оградната стена и сграда № 1) се доближава най-много до определяния от Д. Овчаров и П. Делев модел за античен хероон, т.е. комплекс, където се тачи култът към хероизиран (обожествен) мъртвец (херос, герой) и в класическия си вид би трябвало да включва **гробница, култова сграда (мавзолей) и заграден свещен участък**.

Разглеждайки аналогичните комплекси от елинистическия свят, когато монументалните гробни комплекси стават изключително популярни и се развиват като архитектурни принципи, съставни елементи на съоръжението, строителни техники, материали, включени в конструкциите, общи архитектурни обеми и декорация, стигаме до извода, че определянето на сграда № 1 и цялото антично светилище на Татул като комплекс от типа «хероон» е коректно и аргументирано. Най-точните аналогии на сграда № 1 от Татул, като строителна конструкция, като план, развитие на обемите във височина, разположение на входовете и съотношение на цоклите и основните редове към тези входове, са гробните кули в некропола на Палмира, които се датират в синхронен на втория период на Татул хронологичен отрязък – късноелинистическа / ранноримска епоха (1 в.пр.Хр – 1 в.сл.Хр.).

Други важни аналогични комплекси от елинизма и ранноримската епоха са т.нар. олтар в Калат Фахра (Ливан), монументалните гробници в Хермел и Суейда (Сирия) мавзолеят в Миласа (Мала Азия), наричан „умалено копие на мавзолея в Халикарнас“, хероонът в Сагаласос (Мала Азия), хероонът от Агригентум (т.нар. Гробница на Терон; Южна Италия), мавзолеите на известни владетели от елинистическата епоха в Дуга, Мактар и Сига (Тунис и Алжир), мавзолея в Гащр Дога

(Либия) и редица други. Но от най-близките на източнородопската зона примери се отличават напълно синхронните хероони от Амфиполис (Лъвският монумент) и Филипи.

Тази предварителна статия определя и точната хронологията на сграда № 1, която бе установена изцяло на базата на археологическите разкопки в периода 2004-2007 г. Според информацията от стратиграфията, археологическия и нумизматичния материал тази култова сграда е функционирала през елинистическата епоха (края на IV / началото на III в. пр. Хр. – I в. пр. Хр.), но не е запазена в първоначалният ѝ вид. По-важните находки от този период са: вносни керамични съдове с фирнисово покритие и характерна украса от типа “west slope”; нумизматични единици на северноегйската колония Маронея; цяла чаша с две дръжки и покритие от златисто-кафяв фирнис и многобройни фрагменти строителна керамика от покритието на сграда № 1. След разрушаване на първата строителна конструкция в края на I в. пр. Хр. / началото на I в. сл. Хр. следва етап на реконструкция, който може да бъде датиран съвсем точно в рамките на 20-те / 30-те години на I в. сл. Хр. (отново по стратиграфски данни, подкрепени от нумизматичен комплекс от управленията на Реметалк II и император Тиберий). Окончателното изоставяне на сграда № 1 като култов комплекс е станало най-вероятно още в рамките на I в.

Изследването приключва с описание и аргументация на последните събития на Татул от етапа му като светилище. При разкопките отсъстват абсолютно всякакви данни (археологически, нумизматични и епиграфски) за периода на флавиевата или антониновата епоха: края на I – целия II в. сл. Хр. Оттук следва и заключението на тази статия, че светилището на Татул е било изоставено след средата на I в. сл. Хр., най-вероятно след влизането на Тракия в системата на провинциите на Римската империя – 45 г. сл. Хр.

Пълното потвърждение на тезата е доказана и археологически от безспорен пласт от нападали квадри от стените на сграда № 1 и оградната стена на периболоса.

Публикация № 27.

Н.Овчаров, Д.Коджаманова, З.Димитров, Д.Стоименов, Кр.Лещаков.
Късноримско и византийско имение върху тракийското светилище при Татул. –
Археология, L, 2009, 1-2, 62-75.

ISSN: 0324-1203

Тази статия е третата поред, последна хронологично, от предварителните изследвания за археологическите комплекси на Татул.

Тя е посветена на контекстите, разкрити на обекта след дългия етап на изоставяне на мястото от втората половина на I в. и целия II в. Краят на античността е представен на Татул от късноримски архитектурни съоръжения, културни пластове и материали, които датират от втората половина на III в. до VI в. Трябва да отбележим, че в рамките на това хронологично развитие комплексите също имат отделни етапи на изоставяне и прекъсване на живота.

Моят личен принос в тази статия е по отношение на късноримският период.

Изследването коментира на първо място новите строежи на Татул, изпълнени в и върху развалините на старото светилище, но също така и новите функции на

комплексите. В късноримската епоха археологическите комплекси на Татул са били без никакво съмнение с жилищни, а не култови функции.

При строителството на новите сгради и помещенията между тях са използвани както старите каменни блокове, така и нови материали, но вече чрез свързването им с хоросан. Сграда № 2 е най-представителната в ансамбъла. Тя е била развита най-малко на два етажа. В комплекса бяха открити големи количества римска лакова керамика и вносни глинени изделия от типа terra sigillata. Всички фрагменти, както и някои почти цели съдове, са типични за края на принципата: III в. и за късноримската епоха (IV в.).

Статията посочва, че сграда № 2 е загинала от пожар, факт, който се доказва великолепно от стратиграфските данни. В „затворения комплекс” – т.е. пластовете под пожара, се регистрираха материали от III в. (нумизматични единици и керамика). След кратък период на упадък на комплекса се установи ново използване в рамките на IV – началото на V в.

Тази предварителна статия коментира за първи път и възможните интерпретации на функциите на сграда № 2 и съпътстващите я комплекси от складови помещения, оградни зидове и вътрешен двор. Изследването ме доведе до три основни, но само **вероятни** засега хипотези: първата – част от римско домакинство, подобно на комплексите от типа „вила рустика” (villa rustica); втората – малък военен обект (бург) със съпътстваща го жилищно-стопанска част и третата – част от викус. На този ранен етап на изследването предимство в нашата интерпретация за възможните функции на комплекса бе дадено на първата хипотеза. В по-късната монография на обекта (сега под печат в „Разкопки и проучвания”) някои от моите изследователски виждани са по-зрели и представени в по-завършен и по-добре аргументиран вид. Ситуация, която е нормална с оглед на същността на предварителните статии и по-късните и по-развити пасажии от един финален, монографичен труд.

Третата предварителна статия за Татул завършва с описание, анализ и интерпретация на жилищните комплекси от ранновизанитйската и средновековната епохи. Периоди, в които целият затворен жилищен комплекс добива още по-сериозен вид с прибавянето на нови оградни зидове и още няколко склада. Особено откритими в това отношение са големият склад за питоси пред сграда № 1 и помещенията между сгради № 1 и № 2.

Статията отнася последните периоди на използване на домакинството през Античността към времето на император Юстиниан I (527-568) и дори малко след това. Много съществени са данните от нумизматичния комплекс по това време: от 23 монети, датиращи в VI в., цели 16 са на император Юстиниан I.

Липсват свидетелства за драматично прекъсване на живота след края на VI в., но явно се наблюдава характерния за епохата упадък. При следващия строителен период се извършват значителни преустройства от запад, където се прави цялостно терасиране на ската. Съобразно откритите монети и печати това преустройство следва да се отнесе към втората половина на IX - X в. За същото свидетелства и намерената керамика. Много важни са десетте оловни печата от края на XI и началото на XII в. По-голямата част от тях са на севаст Георги Палеолог, чиято собственост вероятно е била тази средновековна крепост.

Финалният етап в използването на мястото се отбелязва от средновековния некропол, от който бяха проучени осем гроба. Част от гробните съоръжения засичат зидове или се намират във вътрешността на помещения, което показва, че сградите не са били обитаеми при извършването на погребенията. Находките на бронзови накити говорят, че некрополът не е по-късен от средата на XIII в. Това е и финалната дата на живота на хълма край с. Татул.

Публикация № 28.

Н.Овчаров, З.Димитров. Архитектурният облик на античното светилище при Татул - в: Проблеми и изследвания на тракийската култура, IV. Казанлък, 2009, 135-155.

ISSN: 1312-8256

Статията е част от предварителните съобщения за обектите Татул и Перперикон, които екипът от проучватели на тези обекти, изнася ежегодно пред научната аудитория, участваща на конференциите „Проблеми и изследвания на тракийската култура” в гр. Казанлък.

Изследването е специализиран архитектурен анализ на общия вид на тракийското светилище на обекта „Кая башъ” край с. Татул, Момчилградско. Общите данни за функциите на комплекса и неговата стратиграфия, хронология и периодизация са публикувани и обобщени в монографията за античността на Татул, която е част от тази научна продукция, представяна тук.

Същността на тази отделна статия е проучването на аналозиите на култовата сграда от светилището – означена от проучвателите като сграда № 1. Подобни комплекси от предримска Тракия са истинска рядкост, особено що се отнася до „архитектурният модел” на съоръжението. Моделът на най-големият архитектурен комплекс, сграда № 1, е категорично елинистически по произход. Той е много често срещан през последните векове на I хил. пр. Хр. в цялото източно Средиземноморие – Елада, островите на Егея, Мала Азия, Леванта и Северна Африка.

Монументалната сграда № 1 от хероона на Татул спада към тип I М, т.е. **сгради от типа «гробни кули» (tower tombs)**, според класификацията на монументалните гробни съоръжения от елинистическата епоха (Fedak 1990, 19).

Аналозиите на тази монументална сграда от Татул ни показват, че светилището от Източните Родопи е продукт на силно елинистическо влияние. Навлизането на архитектурните форми типични за източно Средиземноморския регион е признак на **елинизацията** в тракийските земи. Очевидно е копирането на моделите, развити по Егейското крайбрежие, Мала Азия, Близкия Изток и Северна Африка.

Изложените в тази кратка статия конкретни данни са само една малка част от анализа на архитектурните форми, развити на един от най-представителните култови комплекси от елинистическата епоха в Родопския регион. Преките сходства и анализа на различните форми на влияние и взаимни въздействия в контактната трако-елинска зона на северноегейското крайбрежие са по-обстойно изследвани в монографията за археологическия обект при с. Татул през античността.

Публикация № 29.

Н.Овчаров, З.Димитров, Кр.Лещаков. Тракийски алтари от Перперикон. – в: Проблеми и изследвания на тракийската култура, т. 5, изд. «Ирита». Казанлък, 2011, 24-42.

ISBN: 1312-8256

Това изследване е резултат от представения доклад пред Петата конференция „Проблеми и изследвания на тракийската култура”, проведена в Музея „Искра” в гр. Казанлък. В статията, която е предварителна по своя хакактер, са публикувани за първи път преки археологически данни за тракийското светилище на хълма Перперикон, край с. Горна Крепост, Кърджалийско.

Както е известно обектът е многопластов – от късен халколит до ранноосманска епоха. В рамките на археологическите разкопки през последните 10 години се разкриха значителни културни пластове, находки и съоръжения от ранножелязната епоха. Тук, в този статия са публикувани скалните алтари, които са разположени по целия северен скален венец на хълма.

Редно е да спомена, че основните интерпретации и аналогии в статията са на колегата-праисторик в екипа доц. Кр.Лещаков, докато моя личен принос са типологията на алтарите, графичното изобразяване и фотодокументацията на всички съоръжения. Чрез тази предварителна статия започна и публикуването на скалните структури от по-ранните периоди на обекта. Самите алтари са стратиграфски застъпени от по-късните римски, ранновизантийски и средновековни крепостни стени, както и от някои от сградите.

Всички алтари са издялани на върховете на най-високо издадените скални структури от северния ръб на Акропола на Перперикон. Тези скални формации са видими от долината на днешната Перперешка река.

Типологията на тези много важни за изследванията на ранножелязната епоха скални алтари е следната: *алтари с висок перваз*; *алтари без перваз, но със замазка на горната повърхност* (направена от глина, примесена с разбит местен камък) и *алтари с висок перваз, изпълнени на постамент*. Археологическите материали и културните пластове в основите на тези структури са от ранножелязната епоха. Най-ценните находки са: глинени идоли, триподи, съдове с орнаментация, метални предмети, в това число една цяла фибула от ранножелязната епоха.

Културният пласт, от който произхождат тези материали и който е плътно покрил основите на скалните алтари, е хомогенен и датира в ранножелязната епоха (XI-IX в.пр.Хр.). Някои от алтарите намират своите преки общи аналогии от Северноегейската област, но също така от Западна Анатолия и светилища в Гърция от минойски период.

Алтарът с № 1, изпълнен на постамент и единствен, разположен на Южния склон, е аналог на известните в Егейския свят алтари от типа „бомос” - *altaria Vomos*.

В заключение статията посочва, че със сигурност тези алтари от ранножелязната епоха са били предназначени за ритуали, свързани с огън. Особено ясно личи това при алтарите, чиито повърхности са били обмазани с глина, където ясно личат следите от опалване.

Със сигурност целия северен ръб на скалния терен на Акропола е бил покрит с този вид скални алтари от ранножелязната епоха. По-проблемен и не напълно сигурно датируем в тази епоха е и далеч по-различният алтар № 1, който е на Южния склон.

Публикация № 30.

Н. Овчаров, З. Димитров. Южния склон на Акропола на Перперикон. – в: Проблеми и Изследвания на Тракийската култура, 6, 2013, 145-165.

ISSN: 1312-8256

Тази статия, подобно на другите изследвания, публикувани в томовете „Проблеми и проучвания на Тракийската култура”, е изпълнена във формата, известен в световната наука като *„предварително съобщение”* на конкретни археологически разкопки. Пълните археологически данни, каталожната информация, материалите, съоръженията, техните пълни описания и анализ, аналозиите на отделните комплекси, ситуации и археологически находки, както и свързаните с всичко това пълни цитирания на научна литература, ще бъдат предмет, както е редно, на основните изследвания за Перперикон – т.е. на бъдещите издания от монографичната поредица за обекта от праисторията до средновековието.

Изследването е резултат от доклада, представен от археологическия екип, проучващ Перперикон, пред VI-та Конференция за Проблеми и изследвания на Тракийската култура в Казанлък. В статията за първи път са изложени данните за цялостното разкопаване на Южния склон на Акропола на Перперикон, зона с изключително ключово значение за целия обект.

В продължение на три години от редовните разкопки на тракийското светилище, късноантичен и средновековен център Перперикон бе извършено пълно археологическо проучване по цялата източна част на Южния склон на Акропола (2009-2011). Комплексите, които нашият археологически екип разкри в тази зона, са от съществено значение за цялостното градоустройство и комуникации от праисторията до средновековието. Тук е изградена най-сложната част във фортификационната система на крепостта. През Южния склон са били осъществявани основните връзки с Акропола, както в по-ранните периоди от историята на обекта, така и в античността.

В това изследване са представени и разгледани наличните археологически комплекси и архитектурни структури на Южния склон, стратиграфията, общата хронология, най-важни находки и разбира се, някои първоначални интерпретации.

Фортификацията на сектор „Южен склон” се отличава с факта, че издигнатите крепостни стени преодоляват изключително сериозна денивелация. Те свързват укрепителната система на Акропола със стените, които ограждат Юго-източната тераса, съдържаща на представителните комплекси и скални изсичания. Непосредствено след южната порта, на не повече от 10 метра източно от нея, върху огромна и силно изявена скална формация, крепостната стена, ограждала Акропола започва рязко да слиза по скалите на юг. Този факт, още през 2009 г., ни убеди, че цялата фортификация на Перперикон е синхронна в нейния първи строителен период и че двата топографски свързани комплекса – горната зона на Акропола и югоизточната тераса, са били укрепени едновременно с една единна крепостна система, т.е. те са неразделна част от целия ансамбъл на скалния връх. Тези две главни зони на

Перперикон са функционирали едновременно, когато към края на III в. се е наложило това мощно и доста трудно за изпълнение укрепване на комплексите.

Тази статия макар и с предварителен характер констатира следните факти: стената на Южния склон е пряко продължение на трасето на стените, ограждащи горните зони на Акропола; тя освен, че синхронна на останалата фортификация е изпълнена и в същата квадрова техника (*opus quadratum*), като има доста голяма широчина: от 2,20 – 2,50 метра; изградена е на суха фуга; има две лица, вътрешно и външно и пълнеж (емплектон) от ломени камъни и трошляк.

Това грандиозно, много сложно трасирано и перфектно изпълнено крепостно съоръжение показва силната необходимост цялата тераса на юго-изток да бъде укрепена и свързана с Акропола в единна система на функциониране и защита.

Именно в това се корени същността на целия Южен склон – той е ключовият сектор на Перперикон от римската и ранновизантийската епоха. Но нашите проучвания показаха, че дори в предримската епоха тук е имало проход. През късноримската епоха той е бил застъпен от крепостните стени.

Архитектурни комплекси от сектора „Южен склон” са били изпълнявани чрез необходимото терасиране на терена.

В изследването за първи път в научната литература се описва и публикува напълно проучения по археологически път култов комплекс от античността на Перперикон. Това малък храм, развит тук в еднопространствена сграда. Тя е с почти квадратен план: 5,30 x 4,60 метра. В нея има редица необичайни конструкции и интериорни решения.

Сградата на храма е изградена от стени, конструирани от обработени камъни с еднакъв размер. Входът е доста тесен, разположен в югозападния ъгъл, като на място е запазен оригиналният му праг. Около него сградата е имала украса от ордерни архитектурно-декоративни елементи в йонийски ред. В средновековните градежи над тази сграда ние открихме част от йонийски капител. На подовото ниво в сградата, което е здравата материкова скала, е открит голям глинен алтар (есхара), с диаметър повече от 2 м. Зад него, на срещуположната страна на входа са оформени две скални ниши, предвидени за полагането на оброчни плочки. По време на разкопките бе открит голям фрагмент от такава оброчна плочка. Той съдържа релефно изображение на т.нар. Тракийски конник.

Анализът на архитектурния интериор на този храм от Южния склон на Акропола на Перперикон съдържа особено интересни и важни костатации за жертвоприношения и култови практики. Така например, от всички страни, подът на храма той е ограден с широки, специално изсечени в скалата улеи. В самите стени около алтарят пък са запазени две „куки”, също изсечени в скалата, очевидно за привързване на въжета или други пособия и свързването им с дейностите над култовата повърхност. Находките в храма и около него също са впечатляващи. На пода на култовия комплекс ние открихме редица фрагменти от покривите на сградата (ангобирани и богато украсени керемиди от лаконска покривна система), римски сребърни и бронзови монети от III в. (на императорите Гордиан III (238-244) и Филип Араб (244-249) и нито една от IV в. или по-късно) и фина лакова керамика (чашки, панички – с форми, типични за римската

императорска епоха). До източния край на алтара бе открито и фино изделие от планински кристал, засега с неясно предназначение.

Хронологията на този култов комплекс на Южния склон бе установена напълно точно благодарение на добрата стратиграфия в интериора му. Комплексът има три строителни периода, които отговарят точно и на три общи етапа на използване: от III в. сл.Хр. до XII / XIII в. сл.Хр.

Първият строителен период и първоначалното използване на сградата е от III-IV в., когато ансамбълът определено е имал култови функции – храмова сграда от римската и късноримската епоха.

Вторият строителен период е от V-VI в., ранновизантийската епоха, когато върху развалините на храма, чрез повдигане на строителното ниво (над 1,00 м.) е изпълнен нов под от трамбована глина и отделни каменни блокове (служили по-скоро за седалки). На това ниво се разкриха фрагменти от късноантична керамика, ранновизантийски монети, но най-ценната находка без бронзов кръст-реликварий (енколпион), който се датира в периода V-VI в. сл.Хр.

В най-горните нива на тази сграда, над разрушенията на сградата от късната античност, е било създадено ново, трето, подово ниво (вече почти 2,00 метра над скалния под от КРЕ), което се датира в средновековната епоха - XII / XIII в. сл.Хр.

Проучването, което резюмирам тук, предоставя и първите публикационни данни за най-големия и най-добре запазен засега склад със съдове-хранилища (питоси) от Перперикон. Той е разположен непосредствено до западния край на храма, пред лицето на крепостната стена на Южния склон и се открит под разрушенията от куртината, получени в края на Античността. Този склад е съдържал над 10 съда. Те са били напълно разрушени от нападалите квадри от крепостната стена в края на Античността, тъй като са били разположените по-надолу по южния склон. Общата хронология на склада се отнася към ранновизантийската епоха: V-VI в., но в хранилището има включени и големи питоси с поправки по стените и форми на устието, които ги датират в по-ранна епоха (вероятно тези питоси са от III-IV в., но поради големите им размери са били поправени и положени повторно в този късноантичен склад).

Един от най-важните резултати на тази статия е също така, че тя посочва и документира графично дълго търсената ***Връзка между Акропола и комплексите на “Югоизточната тераса”***, осъществена чрез Южния склон.

Комуникацията е изпълнена през проход между двете високи скали, разположени над помещението с алтар № 1, единствения разположен на Южната страна на Перперикон. Проходът е доста тесен, но добре оформен и с видима ходова линия. Той е бил прекъснат от крепостната стена, при нейното издигане към края на III в. А пълното изолиране от по-ранните култови функции е вече факт от раннохристиянската епоха: V – VI в. В тази зона, *in situ*, също бе открит голям съд-хранилище от ранновизантийската епоха.

В средновековието строителното и ходово ниво е повдигнато още повече, факт, който констатирахме още при описанието и анализа на структурите от интериора на храма. Тогавашният проход е бил проблемна за отбраната зона и е бил запушен, при това умислено, с цели скални късове, блокове от стената и други едри камъни.

Статията в „Проблеми и проучвания на Тракийската култура”, том 6 завършва с данни за *стратиграфия и хронология на сектор „Южен склон”*. Поради голямата денивелация през всички епохи по този склон се е работило чрез повдигане на нивата – ходови и строителни. Този факт доведе до възможността да получим перфектни стратиграфски данни – най-добрите от всички зони на Перперикон!

Определянето на хронологията бе изпълнено на базата на данните от два контролни профила, заложили зад крепостната стена. При първият от тях, заложен още през 2009 г. и приключен чак в 2011 г., бяха установени деструкциите и преотложени материали от средновековието (IX-XIV в.), когато тази зона остава извън фортификацията на Перперикон, но и много добре запазени културни пластове, повдигания на нивата и строителни останки от римската и ранновизантийската античност (III – началото на VII в.).

В най-горните стратиграфски нива на този профил се открие ясен и много мощен пласт от ранновизантийската епоха (документиран още в 2009 г.), т.е. V-VI, дори и началото на VII в. Под него „върви” дебел слой от плътен блокаж, насипване на целия южен склон зад крепостната стена, с цел повдигане на нивото и, разбира се, резултат от големи късноантични реконструкции на стената, данни за което имаме от всички зони на Акропола. Най-големите ремонти на крепостните стени и тук се отнасят в периода след Втората готска война (376-378 г.), т.е. края на IV – началото на V в.

Под тези сериозни строителни останки в профила ясно личат няколко нива от късноримската епоха (III – IV в.), в които ясно се документира самото първоначално изграждане на стената и първите ходови нива зад нея по южния склон.

В най-дълбоко разположените нива на профила открихме много важни стратиграфски данни за римския Перперикон от епохата преди камената фортификация (преди втората половина на III в.). В профила ясно личи пласт от рохка, кафява пръст, наситена с лакова керамика и тегули с ангобирано покритие, които отговарят на основите на стената, т.е. определено ходовото ниво от този пласт и самото му натрупване по южния склон е безспорно предшествашо издигането на квадратния крепостен зид.

Основите на крепостта от края на III в. разсичат и се вкопават в този по-ранен, римски пласт. Сред материалите от тези напластявания се открива и керамика от късножелязната епоха и част от тегулите, които също биха могли да са от този период. Всички тези нови факти потвърждават хипотезата, че на Акропола е имало сгради още от предримско време (в предходните кампании са откривани материали и пластове от късната класика и ранния елинизъм (IV-III в. пр. Хр.)) и през римска императорска епоха (принципата), преди края на III в., когато е издигната стената. Какви са били мащабите на обитаването на Акропола от предфортификационните периоди, както и същността и функциите на тези комплекси, ще трябва да се уточнява при нашите бъдещи проучвания. Тези интригуващи проблеми, касаещи най-ранните периоди от историята на Южния склон (в античността и праисторията), могат да бъдат изследвани само чрез слизване в големи дълбочини и задължително навлизане в непроучените площи на Южното подградие, извън укрепителната система.

Н.Овчаров, Д.Коджаманова, З.Димитров. Археологически проучвания на скален град Перперикон. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 622-626.

ISSN: 1313-0889

В това съобщение за ежегодните археологически разкопки на Перперикон, проведени през 2008 г., са докладвани резултатите от проучванията на Сектор „Запад”. Това е най-западната зона на Акропола, която е и най-високата част на скалния хълм. В този участък през късното Средновековие (XIII – XIV в.) е била изградена т.нар. Цитадела, укрепена с допълнителна крепостна стена.

През 2008 г. разкопките в сектор „Запад” завършиха на ниво средновековни и късноантични архитектурни съоръжения и пластове. Краткото съобщение коментира конкретните археологически данни от късножелязната, римската, късноантичната и средновековната епоха.

В зоната близна до югозападната средновековна кула на Перперикон – епонимната за обекта, запазена изцяло без разрушения от нейното създаване до днес – за първи път на този обект се попадна на културни пластове от **късножелязната епоха**. В сондаж, разположен покрай средновековни и късноантични зидове на сграда № 15, се разкриха три отделни стратиграфски нива. Първите две от тях съдържаха керамика на ръка и колело от класическата, къснокласическата и ранноелинистическата епоха: от края на V в. – до началото на III в. пр.Хр. В третото, най-ниско разположено ниво се разкриха и керамични фрагменти от ранножелязната епоха. При целия сондаж не бяха установени никакви нарушения от късни периоди – пластове са хомогенни и ненарушени. Материалите от КЖЕ са изключително характерни, но не всички от тях са от сондажа (има и преотложени материали, открити в по-късни пластове). Налице са някои импорти: фрагменти от червенофигурен съд; от кантарос, украсен в стила „west slope” и от арибаловиден лекит. В РЖЕ пластът се регистрираха сериозни данни за т.нар. „пепелни жертвеници”. Целият културен пласт от КЖЕ е бил задържан тук от оградна стена, която е слабозапазена, но стратиграфски разположена под всички градежи от КА, римската епоха и средновековието.

От **римския и късноантичния** период на Перперикон това съобщение докладва пълното проучване на южната крепостна стена на Акропола. Тя ни предостави сериозни данни за квадратния градеж на фортификацията. В зоната около и особено под средновековната кула се откриха най-добре запазените части от квадратните зидове: шест квадратни реда запазени във височина - *in situ*. Това е причината самата кула, изградена буквално върху квадратната стена да е запазена повече от 600 години без да е разрушена. Освен това стената в тази зона има много реконструкции от ранновизантийската епоха, включително изграждането на голяма плътна кула от вътрешната страна на стената – бастион.

Във вътрешността на крепостта бяха проучени сгради от северозападния и от югозападния квартал. Разкрити бяха напълно: склад с питоси от IV в., които са запазени на място и бяха открити още през 2007 г.; както и сгради № 4, 26 и 27.

Публикация № 32.

Н.Овчаров, Д.Коджаманова, З.Димитров. Археологически разкопки на Перперикон. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 519-523.

ISSN: 1313-0889

В това съобщение за редовните археологически разкопки на Перперикон, проведени през 2009 г., са докладвани последните проучвания на сектор „Запад” и началото на разкопките на Южния склон.

Изследването разглежда разкопките на най-северната част на стената на средновековната Цитадела (само средновековен градеж) и нейното свързване със северната стена на Акропола (късноримски, ранновизантийски и средновековен градеж). Също така става въпрос за цялостните разкопки на няколко комплекса - сгради № 4, 27, 28 и 29, които оформят един квартал, ориентиран изток – запад и разположен зад северната керпостна стена. Много важни резултати от 2009 г. са разкриването на голяма част от трасето на северната крепостна стена (от кв. R 16 до AC 16), т.е. на още 60 метра по трасето ѝ на изток, и пълното проучване и документиране на скални алтари № 7, 8 и 9, датиращи от края на II – I хил.пр.Хр. (РЖЕ) и върху които е била издигната северната крепостна стена. Стената пресича скалните съоръжения като ги застъпва стратиграфски и частично ги разрушава.

Все пак, въпреки античния характер на моята отговорност в екипа, е редно да спомена, че през 2009 г. ние придобихме и тук в това кратко съобщение публикувахме множество данни за по-ранните комплекси, пластове и материалите от Акропола на Перперикон – тези от къснобронзовата и ранножелязната епоха. И трите новоразкрити скални алтари са разположени на най-изявените скални формации по северния ръб на скалния венец на Акропола. Алтар № 7 е запазен изцяло, докато № № 8 и 9 са разрушени от късноримските сгради, като са запазени само отделни части от техните первази и горна „огнена” повърхност. През алтар № 7, който е най-големият от тези съоръжения, преминават северната крепостна стена и северния зид на сградата № 28.

От разкопките в периода на Античността, това съобщение дава най-много данни от проучването на сградата № 28. Тя е изпълнена върху скалите. По-голяма част от нейния под е скален и многократно използван (от втората половина на III до началото на VII в.). Въпреки това в западната част на сградата се установиха преустройства от късноримската и ранновизантийската епохи. В контролните стратиграфски профили (ориентирани перпендикулярно един на друг) се регистрираха няколко подови нива от трамбована глина, които са на различна височина и останките от различните етапи на строителната дейност, запазени под формата на тънки ивици от трошляк, пак на различни нива. Съпоставянето на данните от тези вертикални разрези на културните пластове с данните от западната стена на сградата (помещение I), където се регистрираха преустройствата в зидовете ѝ в план, ни доведоха до извода, че сградата е била построена първоначално в III в. и след това е преизползвана през IV-VI в., дори до началото на VII в. Тази констатация бе потвърдена от най-добре от стратиграфския разрез в северната част на самата сграда, от различните нива на пода в нейната западна част и от останките от опожаряване на сградата.

На подовите нива в сградата № 28 се разкриха общо 5 огнища (от различни етапи на експлоатацията на сградата от IV до VI в.), метални предмети, голяма концентрация

на керамични фрагменти и монети. В северния профил бе документиран цял питос на място, открит разбит под останките от опожарената в края на IV в. сграда (разкрихме ясни следи от опожаряване на покривната конструкция и нападките върху нея керемиди).

Съобщението дава началните данни за старта на разкопките на Южния склон на Акропола на Перперикон. Непосредствено на изток от южната порта започнахме мащабни разкопки на терен с изключително силна денивелация. В археологическите контексти на тази южна зона ние наистина попаднахме на изключително много материали от римската, късноримската и ранновизантийската епохи. Те бяха най-много южно от т.нар. представителна сграда А от Акропола (голямата дву- или триетажна сграда, фланкираща улицата с портиците, която отвежда до базилика № 1 в източната част на Акропола). Тук се регистрираха големи количества римска лакова керамика, римски монети (III-IV в.), стъкло и др. Това са преотложени материали от римската епоха, изхвърлени в по-късни времена от Акропола и особено от представителна сграда А. От тази зона произхожда и фин фрагмент от ребриста купа от тъмносиньо стъкло, великолепно, луксозно изделие. Сред находките в квадратите тук (D-K 98, 99, 1, 2) най-голям интерес представлява откритият *in situ* и в напълно запазен питос от V в. сл. Хр.

Публикация № 33.

З.Димитров, М.Тонкова Археологически разкопки на обект: Каракочова могила, с. Братя Даскалови, Чирпанско. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 231-234.

ISSN: 1313-0889

Съобщението описва пълното проучване на малък гробен комплекс – т.нар. Каракочова могила, която се намира непосредствено до североизточния край на с. Братя Даскалови. Размерите на съоръжението са диаметър 20 м и височина 2.20 м. Могилата съдържа 10 гроба от античната епоха – един централен, върху който е бил издигнат могиления насип и 9 вторични. Погребалния ритуал е различен: при четири гроба се регистрира „кремация” (трупозгаряне), а при останалите шест – „инхумация” (трупополагане). Гробните съоръжения са обикновени ями и такива, облицовани с тегули. Инвентарът на гробовете е керамични съдове, накити и монети. Всички тези богати гробни комплекси са принадлежали на римската епоха II – IV в.сл.Хр.

Гроб № 10 е основното подмогилно погребение. Това е най-богатото подмогилно погребение във всички проучени могили от района на с.Братя Даскалови от 2010 г. Открити бяха мястото на гробното ложе, над 50 находки, както участвали в самата кремация, таки и положени след това. Сред най-ценните за науката материали са богато орнаментиран съд, подобен на стила „Цепина”, накити, игли за коса, фибули, отлично запазена фибула тип Jezerine (датира в периода 30 г.пр.Хр. – 10/20 г.сл.Хр.), сребърна огърлица и обеци, сребърна монета – денар на римската република (провинция Македония, отпечатан в 79 г.пр.Хр.).

Съобщението дава първите данни за депонирано на съкровище от много редки сребърни монети – пет тетрадрахми от типа „тракийски имитации на тасоски тетрадрахми”, две на римската провинция Македония (с името на квестора Езилас, 92-88 г.пр.Хр.) и една на Маронея.

В края на това съвсем кратко изследване е отбелязана общата датировка на централния гробен комплекс: след втората четвърт на I в.пр.Хр. и средата на века. Фибулата тип Jezerine прави възможно извършването на погребението да се постави малко по-късно във втората половина на I в.пр.Хр. Ясен terminus post quem е най-късната монета от съкровището, положено над кремацията в центъра. Това е най-рядката монета от групата на тракийските имитации и се датира в периода след 72 г.пр.Хр.. Според нумизматичния ни анализ това е монета, която не е влизала в обръщение.

Публикация № 34.

З.Димитров, М.Тонкова Археологически разкопки на обект: Читашка могила, с.Братя Даскалови, Чирпанско. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 234-236.

ISSN: 1313-0889

Съобщението представлява първата публикация на един от най-впечатляващите археологически обекти от с. Братя Даскалови – Читашката могила. Археологическият комплекс е значителен като параметри, диаметър – 42 м. и височина в центъра на съоръжението 5,80 м. Това е една от най-големите могили в района.

В могилния насип се регистрираха вторично вкопани гробни съоръжения от средновековната епоха. Това са християнски гробове с ориентация запад-изток. Гробните съоръжения са обикновени ями. По време на разкопките се установиха 30 вторични гроба, от които само пет са с инвентар (№ 3, 8, 9, 20 и 27). В тях се откриха накити – 18 стъклени гривни от тънмосиньо стъкло, бронзови и железни гривни, бронзови обеци и висулки, дребни украшения и над 1500 миниатюрни, разноцветни мъниста от огърлици и украшения за коса. Някои от погребаните без инвентар индивиди са били положени в дървени ковчези, следи от които се откриха на терена и днес. Най-богат на материал и отлично запазен бе гроб № 27 (желязна и седем стъклени гривни и над 1000 мъниста). Общата хронология на некропола е от края на XI-XII в.

Проучването на могилния насип установи, че той е бил насипан чрез използването на различни източници на пръстта. Самото издигане на могилата е представлявало сериозна строителна дейност, тъй като насипа е изпълнен от отделни седем, на места дори осем пласта, от различна по цвят пръст (налице са жълти, бежови, кафяви и тъмнокафяви до черни структури), които след полагането им веднага са били изравнявани, отлично хоризонтирани и великолепно трамбовани. Перфектно личаха отделните ивици, останали след изравняването и трамбоването на всеки пласт (отделните ивици на насипа са изпълнявани даже с равна височина 0,80-0,90 м).

Насипът е задържан по стръмния наклон на запад чрез ограждането му с висока и широка крепида. На места крепидата е широка до 2,00-2,20 м. Тя е изградена от ломени каменни блокове, между които е насипана и трамбована пръст.

Съобщението коментира за първи път и най-големият проблем при Читашката могила: липсата на основно, първоначално погребение. В центъра на могилата, върху античния терен, реситрирахме голямо каменно съоръжение с приблизително пирамидална форма, изпълнено от ломени блокове с големи размери. Около съоръжението се разкриха следи от три тризни. Една от тези тризна е на няколко метра

на изток от каменното съоръжение. До нея бяха открити четири цели съда, депонирани в античния терен: амфора, дълбока купа и две плитки паници с голям диаметър и широк хоризонтален перваз на устието. Двете паници бяха открити пълни с изтляло жито. Каменното съоръжение в центъра, както и цялата Читашка могила очевидно трябва да се интерпретират като символичен гробен комплекс – кенотаф.

Издигането на могилата е било изпълнено в края на II / началото на III в. сл. Хр. Един отличен терминус в случая се явява бронзовата монета на Криспина, съпруга на император Комод в периода 178-182 г., която е открита до каменното съоръжение, разположено в центъра под могилния насип.

Публикация № 35.

Н.Овчаров, Д.Коджаманова, З.Димитров. Редовни археологически разкопки на Перперикон. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 453-456.

ISSN: 1313-0889

В съобщението за редовните археологически разкопки на Акропола на Перперикон през 2010 г. са докладвани най-сериозните данни за разкопките на Южния склон и началото на проучваният в Сектор „Изток” – най-източния край на укрепената територия на склания връх.

Открити са най-важните резултати при проучването на фортификацията на Южния склон, сред които: разкриването на запазена над 4 метра куртина от хоризонталния, укрепващ склона участък от южната крепостна стена. В резюмиран вид фортификацията на тази зона може да се раздели на две части: **първата** – стена, слизаща по стръмните скали от южната порта до междинна, изравнена тераса в южния склон и **втората** – хоризонтирана стена, издигната на добре подравнен терен, която върви отново на изток и има за цел укрепването на целия южен склон на Акропола.

Поради голямата денивелация и повдиганията на строителните нива в тази зона получихме отлични стратиграфски данни. Установени бяха деструкции и преотложени материали от средновековието (IX-XIV в.), когато тази зона остава извън фортификацията. Най-добре са запазени културни пластове, повдигания на нивата и строителни останки от късноримска и ранновизантийска античност (втора половина на III – началото на VII в.). Най-сериозен като дълбочина е пластът от ранновизантийската епоха (V-VI в.). Под него откриваме слой от плътен блокаж – насипване на целия южен склон зад крепостната стена, с цел повдигане на строителното ниво. Това са поредните данни за големите късноантични реконструкции на стената от края на IV – началото на V в. След тези сериозни строителни останки ясно личат няколко нива от късноримската епоха (III – IV в.). В тях отлично (най-добре от всички зони на обекта) се документира първоначално изграждане на стената и първите ходови нива зад нея. В най-дълбоко разположените нива на профила открихме много важни стратиграфски данни за римския Перперикон от епохата преди камената фортификация (преди втората половина на III в.). Това е пласт от рохка, кафява пръст, наситена с лакова керамика и тегули с ангобирано покритие, който отговаря на основите на стената и е разсечен от нея. Сред материалите от тези напластявания се открива и керамика от късножелязната епоха, а една част от тегулите не е изключено също да са от този период.

Съобщението докладва и първите данни за разкопките в Сектор „Изток”, т.е. до най-силно изявената скала, стърчаща днес над паркинга на Перперикон. Разкрити бяха трасетата на късноримската и средновековната крепостна стена. Може би най-силно впечатление тук прави широчината на източната куртина на стената от първия строителен период – 3,00 м. Зад тази стена проучванията разкриха три нови сгради (№ 30, 31 и 32), които са изцяло изсечени в скалите. Техните подови, скални нива са многократно използвани, поради което установяването на хронологията им е много трудно.

Публикация № 36.

Н.Овчаров, Д.Коджаманова, З.Димитров. Редовни археологически разкопки на Перперикон. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 431-433.

ISSN: 1313-0889

В това съобщение са представени данните за археологическите разкопки на Южния склон и тези от Сектор „Изток” на Акропола на Перперикон. През 2011 г. приключи проучването на Южния склон. В тази зона бяха открити напълно: трасето на крепостните стени, свързващи Акропола с югоизточната тераса; една сграда с квадратен план – храм от късноримската епоха; голям склад за съдове-хранилища (питоси); редица находки и много добре запазени пластове от античността (общо от втората половина на III – до началото на VII в.).

От друга страна в източния сектор бе проучвана базилика № 1, разкопана частично още от Ив.Балкански, средновековния некропол и една изключително голяма жилищна сграда с три помещения и общ верижен план.

Именно в това кратко съобщение за първи път бяха публикувани съществените данни за връзката на крепостните стени от III в.сл.Хр., ограждащи южната страна на Акропола, с западната крепостна стена на целия ансамбъл, разположен на югоизточната тераса на Перперикон. На южния склон, въпреки малкото пространство, бе открит и храм от късноримската епоха. Култовият комплекс е разположен в малка, еднопространствена сграда с квадратен план. Стените на сградата са запазени в значителна височина. Входът съдържа праговата конструкция на място. Важен бе факта, че вътре в сградата бяха запазени отделни стратиграфски нива, тъй като комплексът е бил преизползван многократно, чрез повдигане на подовите нива.

В първият период на тази сградата подовото ниво е изцяло върху скалата. Върху него се откри голям, отлично запазен алтар (диаметър повече от 2 м.), изграден от разбита скала, трамбована пръст, фрагменти от тегули и имбреци и обмазан отлично в горната си повърхност с глина – своеобразна есхара. В съобщението тук за първи път се докладваха и двете скални ниши, изработени в скалната стена на храма. Те са били предвидени за полагането на оброчни плочки – подобно на светилището на Диана и Силван във Филипи.

Стаията коментира и отлично запазените стратиграфски нива вътре в сградата. В първия строителен период, датиращ от III-IV в., когато ансамбълът определено е имал култови функции, крепостната стена на Перперикон все още не е съществувала. Много важен е факта, че сградата продължава да функционира и при издигането на стената,

тъй като тя не разрушава комплекса, а го заобикаля, но без да го включи във фортификацията. В стратиграфските проучвания установихме втория период от V-VI в., ранновизантийската епоха. Той е също така строителен период, тъй като стените на сградата са надградени. В последните, най-горни, стратиграфски нива на тази сграда, над разрушенията на сградата от късната античност, регистрирахме трето, подово ниво. То се датира в средновековната епоха: XI-XII в.

Освен този първи сигурен и напълно запазен култов комплекс от Перперикон, на Южния склон през 2011 г. бе открит и огромен склад за питоси, забит между скалите. Той съдържа 10 съда-хранилища. Установяването на хронологията тук бе подпомогнато и от факта, че върху склада от питоси ние открихме рухналите стени на крепостната стена от края на Античността – т.е. някъде в рамките на VII в. Складът е малко по-ранен от последните разрушения на стената: V, дори по-вероятно от VI в.сл.Хр. Засега това е най-големият склад със съдове-хранилища (питоси) на Перперикон.

Най-важните данни от това кратко съобщение обаче са от разкопките на сектор „Изток”, тъй като засега те не са докладвани никъде другаде. Сред най-важните резултати тук бе пълното проучване на трасето на Източната крепостна стена. В тази зона тя преминава изцяло върху скалите, стърчащи и днес на терена. Освен като изследване на фортификацията, това съобщение дава данни за квартала, разположен зад тази източна стена. Напълно бяха проучени сгради № 30, 31, 32, които са върху скалите. Особено важна е сграда № 33, чието изследване започна през 2011 г. Тя е триделна, с верижен план. Общата и дължина надхвърля 35 метра. Ориентирана е североизток – югозапад, тъй като е съобразена с трасето на източната стена. Сградата започва да се развива непосредствено от северния кораб на Базилика № 1, но след това тя преминава и на по-ниската скална тераса, тази насочваща се към северната крепостна стена. През 2011 г. от тази сградата бяха проучени етапите на нейното последно използване в X-XIV в. В този период сграда е обитавана след преустройство, изпълнени от нови зидове и надграждания, които не са съобразени с античния ѝ план.

Публикацията, резюмирана тук отбелязва и проучванията на от средновековния некропол на Перперикон. Открити бяха 39 гроба, част от които съдържаха и дребни бронзови и железни накити. Гробните съоръжения са: обикновени ями; гробове, оградени с каменни плочи; изсечени в скалите гробни ложета и вкопани в късноантичните зидове гробове. Не всички погребения обаче са християнски. В един гроб (№ 97) се разкри погребение с трупополагане с ориентация север-юг и позиция на скелета: свит и легнал настрани. Вероятно това е гроб от най-късния етап от историята на Перперикон – османският, факт, към който ни насочва и стратиграфската ситуация. Индивидът е погребан върху развалините на късноантичните зидове и реално лежи в пластът, който се отнася към XIV в. (най-горното стратиграфско ниво на Акропола).

Един от най-големите и монументални архитектурни комплекси от Перперикон – Базилика № 1, разкопана частично още в края на 70-те и началото на 80-те години от Ив.Балкански, бе напълно изследвана и документирана. В това ново проучване бе разкрит неизвестният ѝ северен кораб и най-долните стратиграфски нива покрай абсидата ѝ от север и изток.

Публикация № 37.

Н.Овчаров, Д.Коджаманова, З.Димитров. Редовни археологически разкопки на Перперикон. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 407-409.

ISSN: 1313-0889

Изследването на археологическите структури на Перперикон през 2012 г., резюмирано тук, ни предостави много важни резултати от всички хронологични периоди на обект: праисторията (халколит), тракийския период (бронзова и желязна епоха), античността (късноримски и ранновизантийски комплекси и находки) и средновековието.

В съобщението са представени и публикувани за първи път данни за културни пластове и съоръжения от къснохалколитната епоха. Те се разкриха като ясно отличим комплекс, разположен между скалите на източния сектор. Очевидно става въпрос за цепнатина – използвана и за проход с подход към Акропола през най-ранните етапи на праисторията. Самото съоръжение от халколита е разположено между скалите и вероятно оформя жилище.

В същата зона на обекта открихме много мощен културен пласт от къснобронзовата епоха, който покриваше къснохалколитните структури. За първи път на Перперикон се регистрира и архитектура от II хил. пр.Хр. Културният пласт от късния бронз без никакво съмнение е свързан с ограден зид от ломени камъни, който пресича скалния проход, използван в халколита. Целта на този зид е била да задържи материалите и съоръженията от КБЕ, които са били разположени вече на по-високо ниво от къснохалколитните. Освен оградния зид от къснобронзовата епоха датира и едно много интересно съоръжение от едри каменни блокове. Подобно на кромлех цели скални късове са подредени изправени нагоре и във формата на окръжност. Съоръжението има вътрешен диаметър от 1,20 м. Удивителна е дебелината на културния пласт от Къснобронзовата епоха – 1,70 м. Той е съставен от плодородна пръст – тъмнокафява, рохка пръст, която не присъства никъде на Акропола и очевидно е пренасяна от долината. Дали тук отново имаме данни за ритуали за плодородие, както на Татул, учените тепърва ще установяват. Фактите обаче са конкретни и красноречиви: археологически се доказва наличието на пласт от рохка пръст, явно пренесена от долината; каменното съоръжение с форма на окръжност и подпорният зид се отнасят именно към този пласт; в този ненарушен от по-късни епохи археологически контекст се откриват огромни количества керамика от КБЕ, по-голямата част, от която богато орнаментирана. Най-отличителната черта на керамичния комплекс е, че преобладават соларните символи, изпълнени в техниката *furchenstich*.

В северната зона на Акропола също получихме много добри данни за по-ранните периоди на Перперикон. Непосредствено зад северната крепостна стена бе регистриран, запазен и проучен напълно алтар от Ранножелязната епоха. Това съоръжение е изпълнено от глина. Като форма в план и вертикален разрез култовото място е напълно аналогично на скалните алтари от Перперикон, които се откриват по трасето на същият северен венец на скалата на Акропола. Разлика е, че тук – при очевидната липса на високо изявена скална формация – траките са изпълнили поредното голямо култово огнище от глина. Формата и размерите обаче са напълно сходни с изследваните през

предходните години скални алтари от северния сектор. Така например, диаметърът на горната повърхност съвпада до сантиметри с размерите на алтар № 7, който е най-близкия скален алтар до новооткрития (разположена на едва 35 м.).

Резюмираното тук съобщение е първата публикация на данни за този много важен за изследването на Ранножелязната епоха комплекс. Самият алтар е бил многократно използван. През 2012 г. разкрихме и документирахме три различни нива на неговата горна повърхност. Във всяко от тези нива от различните периоди на експлоатация на алтара са вградени големи фрагменти от богато орнаментирани керамични съдове, характерни за ранножелязната епоха. Според най-новите проучвания на колегата Кр.Ников бихме могли да поставим обща хронология на използването на трите обмазки на трите отделни повърхности на култовото съоръжение от края на X в. пр. Хр. до VII в. пр. Хр., т.е. във втората фаза на РЖЕ.

Това съобщение докладва съвсем накратко и продължаващото проучване на късноантичните и средновековни сгради зад крепостната стена.

Публикация № 38.

3. Димитров. Ордерни елементи от епохата на принципата в региона на Абритус. Част I - Дорийски капители. – в: Известия на Регионалния Исторически Музей – Разград, под печат.

В тази студия са публикувани за първи път, изследвани и анализирани целия комплекс архитектурни детайли в дорийски ордер, съхранен днес във фонда на РИМ-Разград.

Изследването се базира на огромния материал от каменни паметници, който е бил придобит в резултат на широкомащабните разкопки на Абритус от 50-те години (при изграждането на Завода за антибиотици върху античния град), както и на всички откривани след това до ден днешен.

Това е първата студия от замислена поредица за пълното публикуване на архитектурните детайли от Абритус и неговия регион. Идеята за тези проучвания се зароди в преки разговори с колегите от Музея в Разград, Галена Радославова и Георги Дзанев, за което им благодаря. Днес силно се откроява нуждата от публикуване на този голям комплекс архитектурни материали, тъй като и в монографичното проучване „Архитектурна декорция в Долна Мизия” голяма част от тях отсъстват.

Първата студия от поредицата е посветена на дорийския ред. Тя разглежда с пълни каталожни, фото- и графични данни, както и чрез пълен архитектурен анализ, комплекс от шест дорийски капители, запазени днес в Музея. Това е комплекс от детайли в дорийски ордер, който е сравним дори с този от Марцианопол, където регистрираме най-голямото разпространение на стила на север от Хемус. Единствено развитието на дорийския ордер в Августа Траяна и Филипопол надминава размерите на това в Абритус.

Първата група дорийски капители в Абритус са от т.нар. Тип I – неорнаментирани детайли. Те се разчленяват на шийка, ехин и абак, но най-характерните им особености са: пълната липса на декорация; гладките повърхности; леката извивка на ехина в профил и точното спазване на пропорциите в ордерната конструкция. Този тип дорийски детайли са много характерни за тази зона на Мизия.

Срещаме ги във всички големи центрове около Абритус, дори и в селските региони – Сексагинта Приста, Дуросторум, Марцианопол, Одесос, вила Мадара, Търговишко. Хронологията на този тип детайли би могла да „слезе“ дори в първи век.

Втората група дорийските капители от Абритус са особено важни. В студията им е отделено необходимото внимание. Те спадат към т.нар. Дорийски капители тип III, наречени „съставни“. Те са разчленени също на шийка, ехин и абак, но се различават от другите дорийски детайли именно по това, че са изключително силно и богато декорирани. Те имат канелюри върху шийката, кими върху ехина и най-често са прибавяни астрагали, които разделят отделните елементи на детайла. В профилите на тези дорийски капители личи сериозно разнообразяване за разлика от първия тип.

Хронологията на тези дорийски детайли е специфична. Те са били изпълнявани много често в епохата на управление на северовата династия. Въпреки това е доказано, че тяхното възпроизвеждане и първоначално продуциране в Мизия и Тракия е започнало още в късноантоновата епоха – във втората половина на II в. Чрез трите паметника от РИМ-Разград, които са от тип III на дорийските капители (кат. № 2-5) Абритус се превръща в центърът на север от Хемус, който има на сериозно развитие на тези сложно-съставни и много прецизно украсявани архитектурни детайли от римската императорска епоха.

Аналогиите на този архитектурно-декоративен тип са изцяло в Августа Траяна. Това е центърът в Римска Тракия, в които е имало каменоделски ателиета, силно специализирани в изпълнението на тези най-богато украсени и най-разнообразни дорийски капители.

В заключение студията отбелязва фактът, че след понтийския регион (където обаче има архитектурно-декоративни традиции и от предримската епоха) и Марцианопол именно Абритус дава, засега, най-сериозни данни за развитието на дорийския ред. Особено важна констатация е, че тук присъстват елементи и детайли от най-ранния период на римското присъствие – I в. сл. Хр. Логично бихме могли да причислим регионът на Абритус към Долномизийските земи, в които са били „внесени“ моделите на т.нар. „военна архитектура“. Това са факти, които вече много добре намират своето потвърждение в Долнодунавската лимесна зона – Ескус, Димум, Нове, Сексагинта Приста, Дуросторум.

На базата на тези първи изследвания на архитектурните украси от Абритус можем да заявим, че е логично и очаквано да срещаме архитектурни единици в този регион, които да са изключително ранни – дори още от флавигово време. Поради фактът, че повечето от „ранните“ детайли се откриват преупотребени в късната античност, те трябва да бъдат на първо място разпознати, а после публикувани, анализирани и, разбира се, точно датирани.

Публикация № 39.

3. Димитров. Базис и постаменти в Долна Мизия и Тракия през римската императорска епоха. – В: Н. Овчаров, М. Даскалов (ред.). Сборник в чест на проф. Виолета Нешева, под печат.

Систематизирането на базовите детайли от Римска Тракия може да бъде развито в отделен монографичен труд. Поради тази причина в настоящата статия е изложено само началото на разработките по проблема.

Като архитектурно-декоративни типове базите и постаментите от Долна Мизия и Тракия са: обикновени плочи (плинти), използвани като бази; йонийски (представители на атическия вариант на йонийската база); стилизирани детайли, които са използвани при йонийски или коринтски ордер; тоскански; тоскански с двоен торус; стилизирани бази, използвани при тоскански ордер и бази без определена ордерна принадлежност.

Основните изводи в това изследване са:

- всички бази от Долна Мизия и Тракия са неукрасени;
- преобладаващата част от тях са изпълнени в атическо-йонийския вариант;
- въпреки, че базите като цяло са неорнаментирани има голямо разнообразие при изпълнението на профилите им;
- изключително характерно е изнасянето на долния торус на йонийската база;
- силен датиращ елемент е т. нар. “ръбесто” и “сплескано” изпълнение на профила на горния торус при йонийската база – това е явление, което се среща повсеместно от втората половина на II век и началото на III век сл. Хр.

Много рядък случай представляват двете регионални особености от легионните лагери Нове и Дуросторум. Това са тосканските бази и вертикалното изпълнение на горния торус при един стилизиран вариант на атическо-йонийските бази. Тези специфични черти определят част от т. нар. “лагерна архитектура” в лимесните зони.

При постаментите се открояват два типа – неорнаментирани с атическа база на горната повърхност и постаменти с чисто декоративни функции.

Хронологичното развитие на декоративната схема при базовите детайли би следвало да започва с отлично изпълняваните атическо-йонийски бази от стандартния тип. Перфектни образци са изпълнени през първата половина на II век в Никополис ад Иструм, Ескус, Нове, Дуросторум и Истрия.

В късноантоновата и ранносеверовата епоха се налага опростяването на профила на горния торус - Марцианопол, Никополис ад Иструм, Одесос, Ескус, Месамбрия. Но наред с този нов тип се изпълняват и стандартните атическо-йонийски бази, при това отлично, например в перистилната сграда от Абритус. Без да свързваме явлението с някаква конкретна епоха в Долна Мизия се развиват и стилизираните бази, използвани при йонийски и коринтски ордер - Никополис ад Иструм (булевтериона) и Одесос (термите).

При изпълнението на тосканските бази (Нове, Сердика, Одесос, Ескус, Филипопол) също се забелязва една плавна, но сигурна тенденция към стилизиране на елементите с течение на времето. Ранните (траянова епоха) примери от валетудинариума в Нове са с торуси с класическата извивка в конвексна форма. По-късно през северовата епоха в сградата extra muros край Нове торусите вече са със силно подчертани геометрични форми.

Z. Dimitrov. Architectural Decoration in the Colony of Ulpia Ratiaria. – In: Proceedings of the XXII-nd Limeskongress, held in Rouse, Bulgaria, 06-10.09.2012, in print.

Статията е посветна на изследването на архитектурната украса, развила се в римската колония Улпия Рациария. Тя е резултат от доклада, изнесен пред XXII-ри Лимесконгрес, проведен в Русе през септември 2012 г.

Изследването на запазените днес архитектурни детайли от Рациария, съхранени във фондовете на РИМ-Видин, а някои от тях и на терена в с.Арчар, бе замислено и реализирано през 2012 г., т.е. около година преди последвалото възстановяване на редовните археологически проучвания на Улпия Рациария, на които бях определен за научен ръководител.

Комплексът от архитектурни детайли, произхождащи от Рациария и околностите ѝ (вкл. няколко детайла от Бонония и Флорентиана), е изключително интересен и богат. Той е резултат на дългогодишни проучвания на римския център на Долен Дунав, но най-вече става въпрос за архитектурни детайли, които винаги са били най-вече, преизползвани са многократно и в крайна сметка са били запазени в РИМ-Видин през последните десетилетия.

Логично изследването надмина многократно замисляния в началото обем. Ето защо разглеждайки общото заглавие днес ние можем да заявим, че това е само началото на изследването на архитектурните украси на колония Улпия Траяна Рациария и нейния хинтерланд.

Характерът на статията е от една страна на първична публикация на детайлите – типология, хронология и пълни каталожни данни, а от друга и аналитичен.

Изследването определя същественият факт, че повечето архитектурни детайли от Рациария са в йонийски ордер. Това е леко изненадваща констатация, поради очевидните много близки схождения с колония Улпия Ескус, където водещ е изцяло коринтския стил. Причината за това „разминаване“ е, че в Ескус е изследвана (вкл.разкопана) монументалната обществена архитектура, докато детайлите, съхранени сега в РИМ-Видин, са главно по-малки елементи, вероятно от частни имоти – жилища в градска среда, вили, викуси и др. По отношение на жилищната архитектура йониката определено е била любима на местните каменоделци. При това не само в колонията, но и в нейните околности.

Статията публикува за първи път и коринтските капители от с. Арчар, които бяха извлечени през 2010 г. от развалините на обекта „Арчар-Калето“. Те са от монументален обществен комплекс с водещи функции в обществения живот на града (храм, базилика, арка, терми или др.(?)). Данните, които ни дават тези коринтски капители са изключително ценни. Детайлите са работени по конкретна поръчка, още в началните години от изграждането на колонията, т.е. още през принципата на Хардиан (117-138). Анализът на технологията на обработка на камъка, както и на схемите, следвани при декорирането на тези капители, показва недвусмислено, че тук става въпрос за дело на малоазийски майстори-каменоделци.

Следвайки хронологията на коринтските детайли, статията установява, че в Рациария са налице и по-късни елементи в коринтски ордер (капители, корнизи, цял фронтон), които са вече със сигурност продукция на местни каменоделски ателиета,

копиращи много точно водещите малоазийските първообрази. Те са признак на силното развитие в късноантониновата ера на местното провинциално изкуство.

Едно от най-важните постижения на статията е анализът на архитектурния комплекс, запазен сега във Видини и в с. Арчар като общи архитектурно-декоративни параметри. На базата на досега откритите и съхранени архитектурни единици може да се заяви, че в Улпия Рациария е имало няколко монументални сгради. Детайлите, експонирани днес в „Дунавския парк“ на Видин, говорят за наличието на най-малко два такива комплекса. Единият е още от хадрианово време, а другият от втората половина на II век, късноантонинова епоха. Останките от тези комплекси (най-вероятно храмове) са: коринтските капители от с. Арчар (хадрианови); фронтонът и корнизът от Дунавския парк (късноантонинови-ранносеверови).

Наистина най-голяма е вероятността тези монументални сгради да са били храмове – според точните аналогии в стила и параметрите на детайлите от синхронно развилата се култова архитектура в съседната римска колония Улпия Ескус. При изследванията днес съвпадат напълно: историческите събития относно двете долнодунавски колонии; общите тенденции в тяхното развитие; декоративните схеми, конструкцията и пропорциите на детайлите от с. Арчар и с. Гиген; въздействията и влияния, оказани от малоазийските школи върху архитектурната среда на двата римски града.

Друг важен извод от изследването е констатацията, че някои от йонийските и коринтските детайли бележат категорично присъствието и работата на малоазийци в Улпия Рациария – от времето на император Хадриан насетне.

В края на изследването е посочен и един от основните проблеми на проучванията на архитектурната среда на големия долнодунавски център Рациария. А именно: засега напълно липсват преки архитектурно-декоративни данни за най-ранния период от историята на Рациария – етапът на първия военен лагер: I в. сл. Хр. и до Дакийските войни. Типичните за другите военни центрове на Долнодунавския лимес дорийски и тоскански ред, изпълнявани най-вече от меки пясъчници (Ескус, Димум, Нове, Тримамииум, Сексагинта Приста, Дуросторум и Абритус), които са сигурен признак за италийска „вносна“ архитектура, засега не са открити. Разбира се, тук стои и проблемът с локализирането на ранния военен лагер.

На базата на изложените факти изследването достига до извода, че наличните и анализирани в тази работа 35 архитектурни детайла дават огромна информация както за развитието на архитектурните ордери в римската колония Улпия Рациария, така и за това какво би следвало да очакваме като архитектурни комплекси и хронология на тяхното развитие. Комплекси, които би следвало да се разкрият и проучат (ако са запазени) при бъдещите разкопки на римската колония, военни лагери и съпътстващите ги граждански комплекси.

Публикация № 41.

Z. Dimitrov. Archaeological complexes near Pchelarovo village, Kardzhali region – Trade Center (*Emporium*) from the Hellenistic and the Roman era (?). – In: Papers of the American Research Centre in Sofia, vol. I (= Proceedings of the International

conference “Communication and Commerce in the Balkans from Alexander the Great to Alexander Battenberg”, held in ARCS, 25-26. 10. 2012), in print.

Тази статия, резултат от доклада, изнесен пред Първата международна конференция, организирана от Американския научен център в София, има за цел да възбуди отново интереса към един от най-интригуващите микрорегиони на Източните Родопи – зоната между селата Пчеларово, Петелово и Черноочене.

Този ареал е разположен на границата на предпланините на Родопите и началото на Тракийската низина. В миналото той е бил проучван археологически (Иван Балкански – разкопки; Г.Нехризов – обходи), като нумизматика (К.Колев) и като епиграфски данни (В.Герасимова). С оглед на богатите данни за региона, включително и някои нови случайни находки, и съчетано с новата картина на археологическите комплекси в непосредствена близост (големия античен и средновековен център на хълма Перперикон; златните мини край с. Стремци и Сърница и редица други) е редно да търсим иницирането на нови и по-големи археологически разкопки на това място. В зоната на т.нар. „Градище”, между селата Пчеларово и Петелово, на пътя Кърджали – Хасково, се откриват големи археологически комплекси, които освен, че са от всички типове – селище (от елинизъм до късна античност), могилен некропол (над 20 могили, засега с находки от римската епоха) и светилище (на самото „Градище”, с хронология от късен халколит до средновековие ?!) – са и взаимно свързани.

Ключето към заниманията ми с региона на с.Пчеларово се крие в една стара статия на В.Герасимова, анализираща рядка, но съществена находка – либра, с източен произход (изпълнена в Лаодикея, Сирия) и предназначена за жителите на нелокализирано засега тракийско селище, наречено Филтепара.

Идеята на тогавашната статия за търговския характер на това селище и търговските контакти с Изтока (най-вече на базата на богатството в Родопите на благородни метали и скъпоценни камъни) прочетена през съвременната картина на археологическия ландшафт в тази източнородопска зона е изключително актуална.

Кратката статия, която резюмирам тук има за основна цел да „възроди” и постави в контекста на най-новите проучвания и находки от региона хипотезата на проф. Герасимова за *търговското средище Филтепара* и неговото евентуално локализиране около селата Пчеларово и Петелово.

Много важен е и фактът, че археологическите комплекси в микрорегиона са многофункционални и многоплатови. Всички те имат дълга хронологична рамка, в която най-същественният факт, от гледна точка на Античността, е наличието на находки и нумизматични единици от предримската епоха. В региона са открити и няколко монетни съкровища (едно от тях също с предримски характер – публикувани от К.Колев).

В статията силно впечатление прави напълно синхронното развитие на най-големия и най-откроим комплекс „Градището”, между селата Пчеларово и Петелово с големия център Перперикон – от късния халколит, през бронзовата и желязната епоха до античността и средновековието. В последните години, с напредването на проучванията стана ясно, че мащабните археологически комплекси на Перперикон не може да са изолирано явление. Те са в самото начало на Източните Родопи и са пряко свързани с археологическите контексти в Тракийската низина. Възможността целия

микрорегион на с. Пчеларово да е осъществявал тази връзка с Тракия (комуникации и търговия) и да е бил търговското средище на региона е хипотеза, която както се вижда не е нито нова, нито безпочвена. Особено на базата на монетните находки и предмета, свързан контречно с търговска дейност – либрата, изработена в сирийските земи.

Статията набляга на необходимостта да бъдат установени параметрите и функциите на комплексите от гръко-римската античност в м. „Градището”, както и в селището и некрополите край него.

Ясно и категорично е поставен и основният въпрос: Дали там е била „Филтепара” и дали това е търговското средище, свързвало богатия на природни богатства регион на Източните Родопи с Тракия?

Заключението на статията конкретизира, че въпреки сериозните данни единствено стойностна научна програма и системни проучвания на микрорегиона могат да датат отговор на тези въпроси. На този етап няма съмнение, че археологическите комплекси в зоната „Пчеларово – Петелово” са изключително съществените и ключови за разбирането на контактите между Родопите и Тракийската низина. Този ареал, без никакво съмнение, е свързвал големия античен център Перперикон с равнината на Тракия и силно романизираните селищни структури там.

Находките от некрополите в зоната „Пчеларово-Петелово” са също така изключително богати (за съжаление, непубликувани): златни, сребърни пръстени, обеци с геми и камеи, сребърни и бронзови накити, фибули, железни мечове!, балсамарии (всички те от некропола в местността Ятаклъка), богати керамични комплекси (лампи, чаши, кани и др.), но най-вече монетните сръковища от региона и мн.др.

С оглед и на приближаващия край на редовните проучвания на Акропола на Перперикон необходимостта от изследване на землищата на селата Пчеларово и Петелово е изключително голяма. След анализът на наличните до този момент археологически, епиграфски, нумизматични и исторически данни е наложителна пълна, дългогодишна, програма на интердисциплинарен екип, който да отговаря за проучването на целия регион в тази зона на Източните Родопи: на първо място, може би, именно на археологическите ансамбли около „Градището”, до с.Пчеларово, но също така и на рудниците в този край на Родопите – край с.Стремци и с.Сърница, на плоските и могилените некрополи, на селищните структури, светилищата, римските и късноантични имена в региона.

Публикация № 42.

Z. Dimitrov. A Stage of the Corinthian order Historic Development in Gerasa – an Analysis of the Mausoleum of Germanus. – In: S. Schmidt (ed.). The Studies of History and Archaeology of Jordan, vol. 12 (SCHAJ, 12 = Proceedings of the 12th International Conference of the History and Archaeology of Jordan, held in Humboldt University, Berlin, Germany), in print.

Тази статия представлява пълен архитектурен анализ на т.нар. Гробница на Германус, римски ветеран от II в., живял и погребан в Гераса, провинция Сирия, т.е. днешния град Джераш, Йордания. Това изследване е публикацията, предадена за печат, за поредния 12-ти том на „Студиите за История и Археология на Йордания” (SHAJ).

Сборник, който ще събере материалите от докладите на едноименната научна конференция, проведена в Хумболт Университет в Берлин, Германия. Конференциите за История и Археология на Йордания са най-авторитетните научни форуми, и съответно сборници от научни статии (двойно реферирани), които касаят миналото на Йордания. Те се провеждат на всеки три години от международната научна общност, работеща в Светите земи, като домакинство е на ротационен принцип: 2007 – Вашингтон, САЩ; 2010 – Париж, Франция; 2013 – Берлин, Германия и т.н.

Статията има за цел да възроди интереса и едновременно с това да публикува напълно, чрез обстоен архитектурен анализ, един от най-добре запазените надгробни комплекси с монументален характер от днешна Йордания. Архитектурният ансамбъл се намира на едва няколко километра от северната порта на Гераса, един от най-богатите в архитектурно отношение градове на Изтока от елинистическата, римската, византийската и ранноислямската епоха. Комплексът е своеобразен мавзолей, изпълнен като „храмоподобна сграда”, украсена в коринтски ордер. Този обект е влязъл в литературата с наименованието „Гробницата на Германус”. Изследванията му са изключително кратки съобщения, резултат от обиколките на английски и немски пътешественици в Близкия Изток през XIX в. В действителност след публикацията на Г. Шумахер от 1902 г. за този мавзолей има само кратки споменавания и анотации в различни изследвания за Гераса, които обаче са само с общ, ретроспективен характер.

Тази статия е първото специализирано изследване на запазения в доста добър вид архитектурен комплекс. Храмоподобната гробница бе съществена част от моя проект за изследване на архитектурните украси в Йордания, който имах възможността да развия през 2009 г. чрез стипендията на фондация „Андрю Мелън”.

На първо място статията коментира цялостната архитектурна среда на Гераса, която се отличава с особено внимание, което е обръщано на архитектурната декорация и скулптурните украси. Те са изключително богати и разнообразни при всяка една сграда. В по-голяма част от архитектурните комплекси на Гераса е използван именно коринтският ред. Без съмнение обаче недооценени и ненапълно анализирани са монументалните гробни комплекси – мавзолеи и гробници – от самия град и неговата близка околност.

Изследването разглежда „Гробницата на Германус” по четири различни критерия: като част от системата на градския организъм на Гераса, особено що се отнася до близостта му до ансамбъла на Биркетеин (двоен басейн – араб.), където е бил издигнат „фестивалния театър”; като архитектурен тип на гробната сграда – т.нар. „храмоподобна гробница”; като функции на комплекса и като архитектурна декорация – с безценни данни за развитието на коринтския ордер, особено като имаме предвид, че разполагаме с детайли, които никога не са изчезвали под земята.

Архитектурният анализ е насочен в три посоки: анализ на базовите детайли и колоните (долното строене); анализ на коринтските капители и анализ на запазените части от антаблемана.

Подобни монументални, гробно-възпоменателни комплекси в коринтски ордер, които са много важна брънка от нашите изследвания в Близкия изток, са известни още край Амман, античната Филадельфия и край Гадара.

Изследването е структурирано по следния начин:

1. Архитектурен анализ на коринтския ордер от комплекса;
2. Сравнителен анализ на базата на запазените и вече изследвани коринтски детайли от другите монументални архитектурни комплекси от Гераса;
3. Хронология на архитектурната декорация;
4. Опит за изясняване на някои въздействия и влияния, които личат добре при архитектурните модели и начините на тяхното изпълнение върху детайлите от гробницата на Германус.

Архитектурният анализ е изработен на базата на запазените в добро състояние йонийски базови детайли, гладки свободностоящи колони, три коринтски капители с пълен апарат и голяма част от антаблемана на монументалната гробница.

Базите от Гробницата на Германус са от йонийски тип, съставени от висока, твърде масивна плинта, два торуса, трохилос между тях и по два тънки листела. Според тази схема тези йонийски бази са от т.нар. *Атически вариант на йонийската база*. Торусите им се отличават с изключително висококачествена изработка. Те са изпълнени с много силно издута форма. Конвексната им извивка е силно изразена. Много важна характеристика е, че профилът на горния и долния торус е идентичен. Това означава една стабилна и много качествена традиция в изпълнението.

Трите запазени колони на Гробницата на Германус са гладки и неорнаментирани. Те са със силно изразен ентазис в средата на елементите. Въпреки че изглеждат просто оформени и недекорирани това съвсем не е така. Напротив, колоните са пропорционирани перфектно. Повърхността им е полирана по много добър начин. Но най-добре са видими великолепните каменоделски техники при горните и долните краища на тези вертикални подпори. Там профилите са изпълнени чрез създаването на апофизис с изключително добре предадени съставни елементи.

Капителите от Гробницата на Германус са коринтски, от типа: *Нормални коринтски капители, съдържащи всички елементи според канона на ордера – Korinthische Normalkapitelle*. Трите детайла са съставени от: два реда по осем акантови листа, които заемат долните две трети от калатоса (кошницата); в горната третина на капителите са изпълнени – каулис, растителни акантови чашки, а от тях излизат стволите на хелиците и волутите. Самите стволове са много фини, рамкирани правилно и с определен профил. Последната част от коринтските капители от гробницата на Германус – техните абакови плочи – също са орнаментирани много богато. На всяка фасада на абаковите плочи са изпълнени абакови цветове, а техните стебла се прокрадват леко между завивките на хелиците.

Акантовите листа, техният модел и начина им на изпълнение са основни в архитектурния анализ на тази работа. Акантите са от типа «малоазийски», копирана е биологичната форма на острия акант – *acanthus spinosus*. Формата на листата е издължена във височина, но общият им вид е много силно разперен, ветрилообразен. Най-важният момент е изпълнението на самите изрези, съставлящи листата. Последният, но може би най-важен белег, който трябва да споменем в описанието на акантовите листа от Гробницата на Германус са централните и странични жлебове. Те са разположени във височина по ствола на листа и страничните длани и реално именно те разчленяват акантите. Изпълнени са много дълбоко изрязани в каменната повърхност и така успяват да предадат перфектно оригиналния модел, копиран тук.

Елементите на каулиса и чашките, които «извират» на всяка една фасада на капителите, между акантовите листа от горните редове са изпълнени по много характерен модел. Каулисът е силно издължен. Той е гладък, неорнаментиран, неразчленен. Спада към тип I по класификацията на Клаус Фрайбергер. Самите чашки (т.нар. каликс) също са много добре запазени. Те са съставени от много едри и широко развити двузонни акантови листа. Тези акантови листа са „вътрешен” и „външен”. Външният лист излиза силно навън от фасадата на капителите и „подкрепя” долните линии на стеблата на волутите. Абаковите цветове са два типа – петлистна, класическа розета и огромен цвят с характерните триъгълни връзвания върху пъпката в неговия център. Абаковата плоча е профилирана и некрасена. Тя е разделена на два сектора. Под нея, между завивките на хелиците и волутите е единственото място от капителите, където се вижда горния край на калатоса – т.нар. „уста на калатоса”.

Изследването коментира подробно *най-характерни моменти при изпълнението на декоративната схема*: релефните пръчици, разположени вътре в жлебовете на акантовите листа и в самите завивки на хелиците; голма дълбочина на жлебовете на акантовите листа и на техните изрези; „фигурите” образувани от изрезите са многообразни и развити по цялата повърхност на калатоса; триицмерността – при докосването на връхчетата има дори напълно отделени от каменната основа елементи; обща олекотеност на целия каменен детайл и създадена пълна представа за „а-жур” техника в голяма част от акантовия пояс.

Това са все принципи на работа на малоазийските майстори-каменоделци.

Архитектурният анализ завършва с антаблемана. Той е най-слабо орнаментираната част от ордерната конструкция.

Сравнителният анализ с останалите основни примери на Коринтския ред от Гераса през ерата на Принципата показва, че са налице много близки примери – коринтския ред от Пропилеите на храма на Диана, Западните терми и най-вече от Северния театър на града. Хронологията на комплекса бе до този момент твърде обща. Тя е била поставена преди много години на базата на епиграфския паметник, който информира за следния факт: *Гробницата в региона на Биркетейн е на центурионът от римската армия Германус, живял и погребан в Гераса през II в.сл.Хр.* Но далеч по-важно, че ние имаме десетки архитектурно-декоративни белези, които не само потвърждават, но и могат да конкретизират тази хронология, особено на базата на преките аналогии с изработките от другите монументални ансамбли в Гераса. Според посочените аналогии, особено от северната част на Гераса: Северният театър, I фаза; храмът на Диана; реконструкциите в коринтски стил на главните улици; нимфеумът и особено според коринтските капители от голямото светилище на Зевс, ние можем да бъдем сигурни, че мавзолеят е бил издигнат и декориран най-вероятно по времето на принципатите на Антонин Пий, Марк Аврелий или най-късно при Комод.

Сред най-важните резултати на тази статия е опитът за определяне на въздействията и влиянията, оказани върху архитектурните модели на коринтския ордер в Гераса, чрез примерите, включени в архитектурно развитата фасада от Гробницата на Германус. Моделът на коринтските капители е малоазийски като декоративна схема. Той се отличава с: „малоазийския” вид на акантовите листа; начина на изпълнение на

каулиса и особено на чашката; завиването на хелиците и разнообразието в абаковите мотиви.

Също така важно е, че самото изпълнение при резбоването на тези коринтски капители е също продукт на майстори-каменоделци от Мала Азия.

Изследването посочва и конкретните, безспорни белези на работата на малоазийските каменоделци: каулисът е изпълнен едноделен, неукрасен и силноиздължен – често срещан начин на предаване на елемента при коринтските капители от Ефес и Пергам; акантовите листа са почти триизмерни на места, но най-характерно е тяхното ветрилообразно изрязване, силно разчленени длани и много заострени върхове в краищата на листа; особено типична черта в работата на малоазийските каменоделски школи е хоризонталното пречупване на изрезите и докосването на техните върхове, което е много силно изразено; благодарение на тези силно изрязани върхове и тяхното докосване дори на дланите на втория ред в акантовите листа образуват фигури; обща триизмерност и олекотеност на каменните детайли; „а-журна” техника личи на някои места – особено при върховете на някои от листата; стволите и завивките на хелиците са профилирани разнообразно силно; абаковите цветове и най-вече вътрешният елемент на чашките са изработени също по малоазийски способ – при тях също са издялани жлеbove и се образуват „фигури”; може би най-малоазийският елемент в изработката са тънките релефни пръчици, които са разположени в хелиците и в самите жлеbove на листата.

Много вероятно е Мавзолеят на римския центурион Германус да е бил издигнат със значителни средства и чрез изпълнението на неговата декорация по „поръчка” реализирана от т.нар. „пътуващи каменоделски групи”, работили в различни краища на империята. Майсторите-каменоделци, изработили коринтските детайли от Гробницата на Германус, са малоазийци по произход. Изследването, резюмирано тук, засвидетелства тяхното присъствие в Гераса, но е редно да отбележим, че те са имали и други „поръчки” в тази част на Близкия Изток – при други архитектурни комплекси, особено тези от Северната част на античния град, а също така и в съседните Гадара, Пела, Абила и Филадельфия.

Публикация № 43.

Z. Dimitrov. The Roman Mausoleums in the Region of Greater Amman (al-Quweismeh, el-Kahf, Khirbet es-Souk, Qasr es-Sahl, Qasr Nuweijis): architectural design, building constructions and decoration. – In: Proceedings of the 7th World Archaeological Congress (held on the Dead Sea, Jordan, 14-18.01.2013), Session: Archaeology of the Death and the Dead, in print.

Тази статия (22 стандартни стр. и 28 илюстр.) е резултат от доклада пред 7-мия Световен Археологически Конгрес, проведен в Йордания (Мъртво море, януари 2013 г.). Тя анализира по-голяма част от запазените днес монументални гробни комплекси от римската епоха в региона на античната Филадельфия (Амман, Йордания).

Надгробните сградите с монументален вид представляват една от най-интересните области в изследванията на архитектурата от римската епоха. Сред тях се открояват т.нар. мавзолеи – архитектурни комплекси, натоварени както с гробни, така и с възпоменателни функции. Те имат специфични планови решения, разпределения на

пространствата и строителни конструкции. От изключително значение за отличаването им от другите архитектурни комплекси е тяхната декорация, екстериорен и интериорен дизайн, които определят най-често и нивото им на представителност. В днешна Йордания се срещат изключително много примери на мавзолеите с богата декорация – било то издигнати като самостоятелни, свободностоящи, надземни сгради или изсечени в скалите гробни комплекси. В региона на Амман, античната Филадельфия, са регистрирани и двата типа.

Основната цел на проучването е да възбуди интереса към общото, *комплексно изследване* на тези гробни сгради около римска Филадельфия.

Основните примери, които разглежда това изследване са седем: фамилната гробница ал-Куейсме”; примерите от южния некропол на Филадельфия: т.нар. Западен гробен комплекс и Ел-Каф (т.нар. „Пещера на седемината спящи”); мавзолеят в Кирбет ес-Сук; изчезналият мавзолей Каср ес-Саал; мавзолеят Каср Нуейджиис; мавзолеят до Сахаб – т.нар. фамилната гробница „Ал-Джувайда”.

№ 1. Фамилната гробница наречена „ал-Куейсме”.

Сградата е изградена направо върху материковата скала. Като общ архитектурен дизайн този комплекс е комбинация от елинистическите принципи на гробните кули, изградени чрез квадрова строителна техника върху квадратен план и издигани сериозно във височина, и типичните представители на римската надгробна архитектура, при които има развитие на цялата конструкция по подобие на античен надземен храм, т.е. чрез разполагането на мавзолея на нивото на терена, върху висок подиум, изграждане на стълбище и фасадна част с определена архитектурна декорация пред главния вход. Именно тази фасадна част е най-важна при анализа на архитектурното пространство и на цялостния дизайн на гробната сграда.

В анализа на комплекса са изследвани още строителните техники, интериорния дизайн и декорацията. Налице са ордерни елементи в йонийски стил, които може би са оформили архитектурно монументалния вид на главната фасада.

№ 2 и № 3. Южен некропол на Филадельфия (днес в квартал на Южен Амман, на пътя за Мадаба).

От тази зона са известни два разкошни примера на гробната архитектура от римско време. Това са: т.нар. „Западна гробница” и известния комплекс „Ел-Каф” (The Cave of the Seven Sleepers), свързан с библейски легенди.

Западната гробница е типичната скална гробница – вкопана в материковата скала и разположена под нивото на терена. Състои се от гробни камери, богато орнаментирана фасада под формата на едикула с вписана в нея арка и широко преддверие, подход към целия комплекс, който също е изсечен в скалата. Целият гробен комплекс е изсечен в скалите, като изцяло е разположен под нивото на античния терен.

Трите съставни елемента на комплекса са: откритият двор със стълбище надолу към него; фасадата-преддверие и самите гробни камери, които са три ниши, изсечени в трите страни на централното, еднопространствено гробно помещение. Цялата система на подредба на тези елементи в комплекса е подчинена не само на гробните функции, но определено също следва схемата на светилищата от храмов тип. От голямо значение е декорацията на мавзолея. Тя е една от най-богатите. Съчетани са

два общи архитектурни типа: едикула в йонийски стил и арка, завършваща фасадно полуцилиндричния свод на входа към гробните камери, разположена върху два постаментата.

Подобен е стилът на декорацията, архитектурния дизайн и сторителните техники в другия важен мавзолеен комплекс на Южния некропол – **ел-Каф** („Пещерата на седемте”, спомената в Библията и Корана). Известен проблем при този популярен и активно функциониращ туристически обект, когато анализираме неговите основни елементи, е многократната преупотреба и свързаните с нея промени на първоначалния гробен комплекс. „Пещерата на седемте” е римски гробен комплекс, който има по-късни фази на употреба в ранновизантийската (V-VI в.) и ислямската епохи (VII в. и след това). Днес, най-вече при главната фасада, но и до голяма степен в интериора, са очевидни и да известна степен запазени първоначалните белези на ансамбъла от римската епоха.

Гробният комплекс е изсечен в материковата скала. Конструкцията му е: три-камерна скална гробница с общо централно помещение в средата, в което се влиза от входа. Този мавзлей обаче е издигнат на нивото на античния терен, за разлика от Западната гробница.

Архитектониката на комплекса тук обаче е сериозно нарушена от по-късните етапи. Въпреки това, днес са видими архитектурно-декоративни елементи и от римско и от ранновизантийско време.

№ 4. Кирбет ес-Сук (южните части на днешен Голям Амман, по стария път за Акаба).

Комплексът Кирбет ес-Сук е изключителен като архитектурен дизайн и пространствени решения. Той е от този тип римски гробни сгради, които следват схемата на античните храмове – надземна част, оформена като цела; монументален вход; архитектурна украса и едно общо свободностоящо развитие на конструкцията на и над нивото на античния терен.

Вътрешността на мавзолея е разделена на гробно пространство (вертикални стени) и полуцилиндричен свод, което е било предвидено за посещения, т.е. има и възпоменателни функции. В цялата тази гробна част на мавзолея е налице същия тип профилиран корниз, както при Куейсме, който разделя двете основни зони на пространството.

№ 5. Мавзолеят, намирал се между Ел-Каф и Амман – Каср ес-Саал.

Комплексът е описан и публикуван от германските учени Рудолф Брюноу и Алфред Домашевски през 1905 г., но днес е разрушен. Сградата е била развита като типичния мавзлей от римската епоха. Тя съдържа следните основни характеристики: квадров градеж, изпълнен изключително изрядно; общ квадратен план; монументален вход; наличие на подиум и тетрастилна колонада. Мавзолеят е имал и много богат интериор. Украсен е бил от всички страни с профилиран корниз (като Куейсме и Сук), а под него е имало вътрешни стенни ниши (вероятно за гробните урни).

№ 6. Каср Нуейджийс (Qasr Nuweijis)

На север от центъра на Филадельфия, в северните квартали на днешен Амман, е великолепно запазен най-представителният мавзлей от римската епоха в Йордания. Като общ архитектурен тип той спада към групата на ел-Куейсме, ес-Сук и Каср ес-

Саад, тъй като е изпълен изцяло на терена, т.е. под формата, копираща дизайна на храмовите сгради. Гробните и възпоменателни функции са съчетани в общото пространство на интериора, което е обаче тук е многоделно. Самата вътрешна конструкция е удивителна – централен полусферичен купол на пандантиви, издигнат над общият квадратен план на мавзолея.

Интериорът е разделен на общо кръстовидно пространство, съставено от централното подкуполно квадратно помещение и свързаните с него четири широки галерии, и четири камери за гробните останки, които са разположени в четирите ъгъла на сградата.

Най-впечатляваща е **архитектурната декорация** на комплекса.

В анализа на тази статия тя е разделена на интериорна и декорация на фасадите.

При **интериора** декоративните белези се концентрират главно под формата на профилирани корнизи, които отделят различните секции на стълбовете, върху които стъпват пандантивите и купола.

Далеч по разнообразно е декорирането и общото разчленяване на **външните фасади**. Целият комплекс е подчинен на ордерна схема, съставена тук от пиластрови колони в йонийски ред, които обаче се съчетават с антаблеман, при които виждаме коринтски ордер. Налице е перфектно изпълнен гладък, неорнаментиран и трифасциен архитрав, много богато декориран фриз и корниз, който е коринтски като стил.

Още по-атрактивно и уникално е решението, при което този богат и напълно канонично развит антаблеман не завършва конструкцията отвън. Над корниза в коринтски ред има издигане на още две ясно разграничени архитектурни конструкции – това са две атики, развити една над друга, по подобие на триумфалните и почетни арки. Тези елементи, копиращи атиката на арките, са изградени от гладки квадратни блокове, имат необходимия за тяхното разграничаване отстъп навътре и всяка една от тях завършва с профилиран и издаден навън корниз, който обаче е без украса и трудно можем да причислим към някой от архитектурните ордери.

Една от най-важните особености на Нуейджийс е еkleктиката в архитектурните стилове. Така например, пиластровите капители са йонийски, но корнизът е коринтски! Еkleктичните комбинации продължават и при фриза. Във фасадната си част той е от типа „акантови скролови орнаментации, комбинирани с човешки и животински фигури”, а при страниците се вижда, че този тип декорация преминава в „канелиран фриз”.

Общата архитектурна схема е подчинена на идеята за гробно-възпоменателна сграда, издигната по моделите на античните храмове, но пък конструкцията завършва с една двойна атика – елемент на конструкцията на арките! Като финал на тази пълна еkleктика е изпълнението на голяма скулптурна фигура на върха на купола – всякаш елемент, копиран от разкошните набатейски комплекси в Петра (el-Khazneh и ed-Deug).

В центъра на акантовите филизи върху главния фасаден фриз е налице човешка (тук може би женска) фигура в бюст. Тя също е изличена, подобно на фигурата от западната гробница на Южния некропол. Именно тези комбинации на голи женски фигури, обвити от акантови филизи, плодове и листа, всички те затравящи се в кръгове и комбинирани с животински протомета са добре известен типично малоазийски архитектурно-декоративен модел. Примерите на афродизийската

каменоделска школа върху богати серии от саркофази, фризове, стълбове (особено известни са тези от северовата епоха на Лептис Магна) са безкрайно ясни и хронологично определими – от хадриановата епоха до края на северовата: началото на II – първите десетилетия на III в.

В статията е посочена и хипотезата, че декорацията на мавзолея Каср Нуейджиис е пряко свидетелство за работа на малоазийски каменоделци, най-вероятно афродизийци, за които е добре известно, че пътуват и работят поръчки из цялата Римска Империя, при това от времето на антониновата или ранносеверовата епоха. Основни доводи в случая са декоративната схема на фриза: права фигура в средата, комбинирана с акантови филизи, затварящи се в кръгове и съчетани със зверове и други човешки фигури, но и самото изпълнение – също типично за малоазийските школи. Личат високия релеф, акантовите модели типични за малоазийците, комбинацията с канелиран фриз и редица други белези.

№ 7. Мавзолеят по пътя между Сахаб и Ал-Джуайда

Това съоръжение е типичната фамилна гробница. Тя не е изследвана никога, не е публикувана и днес, единствено благодарение на усилията на Департамента за Античността на Йордания е оградена и запазена.

В статията, която резюмирам тук, един от основните изводи е, че мавзолеите в региона на Филадельфия са изключително разнообразни като общи архитектурни типове. Очертават се две основни конструкции: *наземни сгради от типа на храмовите комплекси*, при които гробните и възпоменателни функции са съчетани в едно общо пространство, подобно на „целата” в храмовете (ел-Куейсме, Нуейджиис, а също към тях трябва да причислим комплексите от ес-Сук, ес-Саал и Джувайда) и *вкопани в терена гробно-възпоменателни комплекси* – т.нар. *скални гробници*, край Амман това са „западна гробница” и „пещерата на седмината спящи” от комплекса ел-Каф. При този втори тип мавзолеи има доста интересно смесване на по-старите гробни традиции и функциите, възлагани на комплексите през римската императорска епоха. От една страна това са типичните скални гробници, известни още от елинизма и много често използвани в Набатейската културна среда, но реално – като функция, общ дизайн и декорация – те също копират храмова сграда (арките и фронтоната на „Западната гробница”; едикулите и нишите, оформени при ел-Каф).

Като строителни техники и конструкции, мавзолеите от римската епоха край Филадельфия са също така разнообразни. Налице са квадрови градежи при всички сгради, факт, който определя техния безспорен представителен външен вид (Куейсме, Крайбет ес-Сук, Нуейджиис, Джувайда и ес-Саал). Налице са обаче и много силни традиции в изграждането на мавзолеи по подобие на скалните гробници, с камери, преддверия и фасади, издялани в материковата скала. Силно наложен е цилиндричният свод (Куейсме и Сук). Арките са популярни при входовете и като конструктивен елемент (ес-Сук) и като чисто декоративен (Западната гробница на Южния некропол). Уникално е решението на покривните пространства на Нуейджиис – купол на пандантиви и покривен елемент, завършващ конструктивно и декоративно купола под формата на сфероподобна скулптурна фигура.

В някои от тези монументални гробни сгради определено можем да видим и силни елинистически традиции. Така е в дизайните на скалните мавзолеи и моделът на

куполната фигура от Нуейджиис, например. Някои от тези архитектурни интериорни решения са вложени и използвани много масово и доразвити силно в набатейската култура – особено в гробните комплекси на Петра и Хегра.

Като пространствено разпределение на интериора и дизайн на комплексите (особено що се отнася до фасадите и входовете) ние срещаме най-голямото разнообразие. Тук буквално има истинско творчество на архитектите. Няма разпределения на интериорите и техния дизайн, които да се повтарят. При Скалните комплекси има различни по размери, план и разположение и оформление гробни камери и подходи към тях (виж Западната гробница и ел-Каф). При Нуейджиис имаме подкуполно пространство, галерии и отделни, забити в ъглите гробни камери. При Куейсме, Ес-Саал и Крайбет ес-Сук има една единна гробно-възпоменателна камера.

Статията отделя място в анализа и на декоративните белези на гробно-възпоменателните комплекси около днешния Амман. Те са може би най-интересната част от изследването:

- налице е една пълна еkleктика. Смесени са силно стилове (коринтски и йонийски при Нуейджиис, например), начини на работа и най-вече разнородни декоративни модели – като комбинирането дори в един и същи антаблеман на акантови филизи, съчетани с животински и човешки фигури (peopled and animal' acanthus scrollworks) с канелирана украса;
- при повечето мавзолеи преобладава йонийския ордер (Куейсме, Западна гробница, Нуейджиис), но има и модели на коринтския ред (Нуейджиис, ел-Каф, Ес-Саал);
- традициите, вложени в архитектурно-декоративните мавзолеи около Филадельфия са силно елинистически, а някои изпълнения са директен продукт или много добри местни копия на малоазийските школи, най-вече афродизийската.

Хронологията на мавзолеите на Филадельфия ни води към периода на антониновата и ранносеверовата епоха. Не бихме сбъркали, ако се спрем на една хронологична рамка от времето на Хадриан до Септимий Север, период, в който издигането и богатото декориране на големи, монументални и изключително представителни гробно-възпоменателни сгради в региона на Филадельфия е било изключително популярно.

На базата на този анализ можем да определим, че общите архитектурни типове, сторителните техники и пристраствените решения при мавзолеите до днешен Амман, техния дизайн и обща архитектурна декорация са резултат на различни влияния и взаимодействия. Безспорен факт е силното наследство от елинистическите гробни сгради, но то е съчетано с новите римски традиции за мавзолеите, които копират все по-директно моделите и структурирането на храмовите сгради. При архитектурните типове са налице силните влияния на скалните гробни комплекси, комбинирани с богати декоративно оформени фасади, копиращи моделите на гръко-римския свят и така добре познати от набатейската култура на прехода на двете хилядолетия. Особено ясно личи архитектурно-декоративния модел и изпълнение, типични за малоазийските каменоделски школи – женска фигура в центъра на композиция от акантови филизи,

съчетани с човешки и животински изображения (модел зададен в Мала Азия още от елинизма и особено типичен за Афродизийската школа).

Публикация № 44.

Z. Dimitrov. Architectural Details from Antiquity, Reused in Byzantine Churches in Mystras – Evidencing Continuity in Religious Architecture. – In: Proceedings of the 3rd Centre of Spartan and Peloponnesian Studies Conference (held in Sparta, Peloponnesus, Greece, 31.03-04.04.2012), in print.

В тази статия са разгледани съвсем малка, но представителна част, от огромния брой архитектурни детайли от Античността, които са преизползвани в средновековните църкви и сгради на Мистра. Изследването е резултат от доклада, изнесен пред Третата международна конференция на Центъра за спартански и пелопонески изследвания към Университета на Нотингам, която се проведе в Спарта, през март-април 2012 г.

Разгледани са както сполиците, така и паметници, които са използвани на оригиналните им места, т.е. по предназначение като елементи на ордерните системи в някои от най-известните и функциониращи до днес църкви в Мистра, Пелопонес. Една част от ордерните елементите, които също са включени в изследването, са съхранени днес в импровизирани лапидариуми в дворовете на църквите и около главната порта на Долния град на Мистра. Те са били пренесени в големия средновековен град от долината на Лакония, след като са извлечени от развалините на античните сгради на Спарта и нейната околност.

Статията е кратко описание на комплексите в средновековния град от XIII век, в които тези архитектурни детайли са били вградени. Най-сериозно и напълно целенасочено е преизползването в църквите Св. Димитър, Одигитрия и в манастирската църква на Пантанаса. Всички детайли са без първоначален археологически контекст, така че при това изследване би могъл да ни помогне единствено стиловият анализ на паметниците. Те са изключително важни за проучванията на античната култура на цялата област Лакония, тъй като днес голяма част от археологическите комплекси, които в миналото са имали монументален архитектурен вид са напълно разрушени. Ето защо проучването, анализирането и публикуването с всички пълни данни на тези основни елементи на античните ордери от Класическата, Елинистическата, Римската и Ранновизантийската епоха е много необходимо за добиване на нови данни относно **античния ландшафт** на областта. Според преките аналогии на тези архитектурни детайли – от Коринт, о. Егина, о.Евбея, Атина и др. – някои от тях са принадлежали на култови комплекси – храмове, светилища, дори надгробни комплекси.

Комплексът от антични архитектурни детайли в Мистра е разгледан в тази кратка статия само по един от възможните критерии: **декорация**.

Като архитектурно-декоративни типове преизползваните детайли са:

Капители с кошница (калатос), покрита с гладки листа – т.нар. "Blattkelchkapitelle", като някои от тях са от конкретен подтип: капители с акантови и лотосови листа (Acanthus-and-lotus capitals: Perkins 1948);

Капители с канелирано тяло (Римо-дорийски капители от т.нар. тип II, т.е. дорийски капители с издължена канелирана шийка);

Дорийски капители – в техния класически вариант;

Йонийски капители;

Йонийски бази и постаменти;

Коринтски капители;

Акантово-канерилани капители (Acanthus-and-flutings capitals);

Други ордерни елементи.

Хронологията на детайлите е изключително показателна. Те са принадлежали в най-голяма степен на римската императорска епоха, принципатът (I-III век), но също така има класически, елинистически, късноримски и ранновизантийски паметници.

Изследването е структурирано според отделните архитектурни комплекси на днешната Мистра. Първата група детайли е съхранена днес около **Главната порта** на Долния град на Мистра. Сред тях се открояват капителите с кошница покрити с гладки листа (*'Blattkelchkapitelle'*). Един от детайлите в тази група е с важна конструктивна особеност. Най-вероятно той е от храм *в анти*. В тази част на изследването са анализирани и много популярните в римския период на Антична Гърция акантово-лотосовите капители. Те са много често срещани в Егейския басейн през цялата римска императорска епоха. Примерите са от: Атина (Римската агора), Коринт, о.Евбея (детайли от Халкида), о. Егина (отново преизползвани в средновековни църкви, тези на гр.Палеохора).

Особено важен детайл от Мистра е изцяло канелираният капител от т.нар. *Пергамски палмови капители*. Моделът им навлиза в античната архитектура още в предримската епоха чрез удивителните комплекси на пергамските царе Атал и Евмен, строени в Атина през II в.пр.Хр.

Най-голяма група от преизползвани римски и антични архитектурни детайли са запазени днес в **църквата „св. Димитър“** (Митрополията). Те са важни за ритуалния ландшафт на Спарта и регионът на Лакония тъй като са от най-различни ордерни и хронологични типове. Налице са: цял дорийски капител от класическия тип (августово време); капител с канелюри (от римо-дорийския тип II); капител с растителна декорация (аканти или палмети); антов капител с розети и йонийска кима, типичен за августово време; детайл с йонийска и лесбийска кима (също августов) и йонийски капител. Сред архитектурните детайли от „св. Димитър“ има дори и капител от предримско време – дорийски капител от класическия тип, датиращ в V в.пр.Хр. Важни са и многобройните сполии в конструкцията на църквата от XIII в., тъй като те също са от различни епохи на античността – класика, елинизъм, римски и ранновизантийския период. Срещат се акантови елементи от надгробни паметници от предримската епоха, волута от римски капител, отново акантово-лотосови капители от римската епоха, цял фриз, вграден днес над входа на църквата, кемпфери и релефно декорирани плочи (може би олтарни).

Като най-важни данни по отношение на приемствеността в религиозния ландшафт на региона на Мистра, Спарта, а защо не и на цялата област Лакония изследването откроява капителите, използвани в интериора на църквата. Те са от типа с акантови и лотосови листа (*"Blattkelchkapitelle"*). Детайлите са преизползвани на техните оригинални места – днес са поставени върху колоните в наоса. Най-същественият момент е, че те са произхождали от разкошно декориран архитектурен комплекс (много вероятно с култов характер, поради преупотребата им в християнската

църква), който е бил издигнат в епохата на Хадриан или неговият наследник Антонин Пий.

Последните две групи архитектурно-декоративни елементи, преизползвани в средновековните комплекси на Мистра, са детайлите от **Одигитрия** (ранновизантийски капители) и детайлите от манастирския комплекс **Пантанаса** (коринтски, акантово-лотосови и йонийски капители). В първия комплекс – Одигитрия – виждаме пряка религиозна приемственост в рамките на една и съща религиозна схема и ритуален ландшафт. От раннохристиянска сграда (V – VI в.), детайлите са преизползвани в църквата от средновековната епоха (XIII в.).

В заключение това кратко изследване набляга на възможността, след обстоен анализ и определяне на типологията и хронологията на преизползваните детайли, да получим един нов поглед върху отдавна известните и видими пред нас архитектурни данни за ландшафта на Лакония през античността: от класическата до ранновизантийската епоха. Със сигурност могат да се разпознаят елементите на архитектурни комплекси от няколко конкретни епохи: августова (I век), антонинова (най-вече около втората четвърт и средата на II век) и ранновизантийска (V-VI в.). Друг съществен извод, посочен в изследването е, че паметниците са от различни комплекси, свързани със сакралните пространства на Антична Лакония. Има детайли от надгробни комплекси, монументални сгради, но със сигурност и от култови сгради – храмове и светилища.

Публикация № 45.

Z. Dimitrov. Early Byzantine architectural elements from Lyutibrod and its region. – in: M.Rakocija (ed.) “NIŠ AND BYZANTIUM. Symposium XII” (= the collection of the Scientific Work from the XII-th Symposium in Niš, 3-5 June 2013), in print.

Целта на тази статия е да направи един съвременен прочит и да анализира изцяло един от най-богатите архитектурно-декоративни комплекси от Врачанския регион през раннохристиянската епоха – голямата група архитектурни детайли от ранновизантийските базилики в региона на с. Лютиброд, в края на Искърския пролом. Статията е резултат от доклада, изнесен пред XII Международна конференция за раннохристиянска култура, проведена в Ниш през месец юни 2013 г.

Базиликалните сгради от раннохристиянската епоха от околността на с. Лютиброд са проучени и публикувани от Спас Машов и Георги Джингов още през 80-те години. Публикацията им има характер на предварителна статия. В нея най-силно впечатление прави изключително богатата архитектурна украса на църквата. Капителите са изцяло украсени, при това с уникални, неподражаеми мотиви, които спазват стандартната раннохристиянска схема, но са без аналог по отношение на изпълнението на декоративната схема.

Тези архитектурно-декоративни елементи от с. Лютиброд не са изолирано явление в региона. На археологическия обект Мездра-Калето през 70-те години, а особено и при последните разкопки, бяха регистрирани много монументални римски и късноантични архитектурни съоръжения. В самата най-близка околност на базиликата

от Лютиброд също е имало и други късноантични сгради, някои от които можем да анализираме частично, според запазените днес архитектурни детайли.

Днес след като детайлите от Лютиброд са публикувани, а в региона се откриха и много нови, при това от редовни археологически разкопки (Мездра-Калето, разкопки на доц. Торбатов), ситуацията е променена. Открива се възможност за пълен архитектурно-декоративен анализ на базиликата в с.Лютиброд и на архитектурните елементи в микрорегиона като цяло.

Архитектурният анализ, който представлява тази статия, е само едно начало на изследването на тенденции в архитектурната пластика от римската епоха до ранновизантийския етап в целия регион на долината на Искър, около гр. Мездра, при това за дълъг период от време: от антониновата и северовата епоха (II-III в) до Юстиниановия период.

Анализът на архитектурните детайли от базиликата в с. Лютиброд е структуриран по два основни критерия:

изследване на детайлите според тяхната конструкция;

изследване на детайлите според тяхната архитектурна украса.

Архитектурните елементи са запазени днес в РИМ-Враца. Те са – капители, стълбове от олтарната преграда и части от олтарната маса, а на терена, сред развалините, са запазени и бази, колони, стълбове, части от олтарните плочи.

Капителите са кемпферови и се делят на три типа според тяхната конструкция:

- йонийски кемпферови капители – от свободно стоящи колони;
- йонийски кемпферови капители от полуколони, пристенни полуколони;
- кемпфери без украса, но с християнски символи (кръстове) от свободностоящи стълбове.

Изследването разглежда и декорацията на тези кемпферовите капители, която е изключително разнообразна. Има пет водещи архитектурно-декоративни типа:

- Неукрасени кемпфери с християнски символи - кръстове;
- Украсени кемпфери – растителна украса, акантов лист;
- Неукрасени кемпфери в йонийски ред с християнски символи - кръстове;
- Напълно неукрасени кемпфери в йонийски ред;
- Украсени кемпфери в йонийски ордер, с девет подтипа, като всеки капител от тези подтипове е уникален като украса: с акантова растителна украса и рогове на изобилието; с акантова растителна украса и зооморфни сюжети – два агнеца; с християнски символи - кръстове, комбинирани с растителна украса от бръшлянови листа; с напълно изчистена растителна украса – характерните за възглавниците на йонийския капител гладки, неразчленени листа, най-вероятно лотоси; с канелюри – продължение на най-старата архитектурно –декоративна традиция в региона; комбиниране на зооморфна (две агнеца) и растителна (бръшлянов листа) украси с християнски символи – кръст в центъра; със зооморфна украса, подчинена на християнската символика – птици, около кратер; християнски символи – редуващи се кръстове, които формират и стилизирани антропоморфни изображения; дори има декорация с предаване на интериорната архитектонична украса на олтарната преграда на храма.

Статията констатира и факта, че кемпферите в йонийски ред дават сериозни данни за нивото до което е предаден каноничния вид на йонийския капител при различните типове детайли. По тази много важен критерий, йонийските кемпферови капители от базиликата в Люти брод се делят на четири типа:

А. Йонийски кемпфери с форма на йонийски капител, разделен на фасада и възглавница и със изпълнени волути, но само като обща форма и обем;

Б. Йонийски кемпфери с форма на йонийски капител, също разчленен на фасадна част и странична възглавница, но вече и с волути, чиито завивки са предадени отлично и дори на места има изпълнение на йонийска кима по ехина.

В. Йонийски кемпфери, в които кимата е силно видоизменена, но идеята за нейното изпълнение е напълно ясна.

Г. Йонийски кемпфери с напълно канонично моделиран йонийски капител, но замяна на кимата върху ехина с растителни орнаменти – акантови филизи или бръшлянови листа.

Не само в тази статия, но и в бъдещи проучвания, е редно да включваме и много други архитектурни детайли от базиликата в Лютиброд, като и от региона на Долината на р. Искър. На сегашния етап на проучванията са налице още късноантични детайли, някои от които също би могло да са от Лютиброд, а днес са съхранени в община Мездра.

Статията поставя началото на разглеждането на детайлите от римската епоха в региона. Най-важната констатация при тях е, че те дават началото на традицията за изпълнение на канелираната украса, която виждаме така силно изразена и в раннохристиянските комплекси край с. Лютиброд. Канелираната украса е много силно застъпена в Мездра и е представена от римо-дорийски капители с канелирана шия, както и при акантово-канелирани детайли. В музея на Враца пък е запазен римо-дорийски капител от региона, който спада към т.нар. Фигурални капители от римската епоха, украсен с Глава на Медуза и с фигура на орел, разположени на абака.

В края на изследването са посочени и няколко детайли от региона на гр.Мездра и от неизвестни комплекси около базиликата в с. Лютиброд, които също са ранновизантийски – днес всички съхранени в общината в Мездра. При всички тях, а те са три, е застъпена канелираната украса.

В заключението на статията е отбелязано, че архитектурните украси от ранновизантийската епоха в областта на с. Лютиброд са много силно развити. Те далеч не се развиват само при известната и вече проучена базилика от региона на селото. Ранновизантийски детайли има от околността на Лютиброд, но и от Мездра. Основната причина за силното развитие на раннохристиянската архитектура в тази зона на Искърския пролом са силните традиции на изпълнение на орнаментирани детайли и ордерни монументални комплекси още от края на II – началото на III век. Най-силното доказателство за това са запазването на традицията за изпълнение на канелирана украса при капителните детайли – било то в дорийски или в йонийски ред – в продължение на повече от два века.

Друга много силна архитектурно-декоративна традиция е фигуралната украса: запазена в римско време от дорийски капител от тип II, украсен с образ на Медуза и

орел, и продължена още по-добре при раннохристиянските символи върху кемпферовите капители от базиликата в Лютиброд.

Публикация № 46.

Н.Овчаров, Д.Коджаманова, З.Димитров. Редовни археологически разкопки на Перперикон. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, под печат.

ISSN: 1313-0889

Това съобщение представя резултатите от последния археологически сезон на Перперикон. Според работната програма на редовните теренни проучвания се работи в Източния сектор на Акропола, в квартали, разположени зад северната крепостна стена – от кв. F 12/16 до кв. P 12/16. Краткото изследване коментира съоръженията от средновековна, късноантичната и ранножелязната епохи, които бяха проучени по време на кампанията.

В работния сектор се разкриха големи квартали от средновековната епоха, а под тях сгради от късноримската и ранновизантийската епоха. Сред най-важните ситуации се открие подово ниво от средновековието със запазени на него седем цели съда и едно зърнохранилище на място. До тези находки се разкриха и пет ями от същата епоха. Това са ями-хранилища, които са обмазани и добре запечатани. В северния край се откриха запазените надстройки върху крепостните стени, които също са от средновековната епоха. От този сектор бяха разкрити и още 15 гроба от некропола (XIII-XIV в.), разположен в източния сектор на Акропола на Перперикон. Гробовете са без инвентар, изпълнени в обикновенни гробни ями, ориентирани запад – изток. Ритуалът при всички е трупологане. Особен интерес представлява гроб № 141, в който бе открито голямо острие от рало (палешник), забито в лявата ключица на скелета.

Краткото съобщение дава и основни данни за античната епоха в тази зона на Акропола. Тук е имало голям жилищен квартал, от който се разкриха 8 нови сгради (номерирани от № 34 до 41). Те датират от късноримската и ранновизантийската епоха. Кварталът зад северната крепостна стена е един от най-гъсто застроените на целия Акропол на Перперикон. Поради това между сградите има малки проходи и по-рядко характерните за южната страта на обекта улици. Градежът на сградите е от характерните за целия обект едри, отлично обработени каменни блокове, зидани на суха фуга. Конструкциите са запазени в значителна височина. Някои от тях имат суперструкция на зидовете до 1,50 метра над ходовите нива и подовете на сградите във вътрешността. В сграда № 36 бяха разкрити перфектно запазени подове – глинени трамбовки на цели три нива. Те отразяват периодите на обитаване на тази сграда, преизползването ѝ, както и повдигането на нива при ремонтите ѝ от края на 3-4 век до края на античността: 6-началото на 7 век. В сградите са открити цели съдове от римската и късноантичната епоха, много монети и други метални находки. Под нивата от римската епоха – на отделни места, а не навсякъде, се регистрираха пластове от къснобронзовата и ранножелязната епоха.

В съобщението са изложени много важни данни за ранножелязната епоха. В кв. N 15-16 бе допроучен алтарът от глина, датиращ в ранножелязната епоха. Той е имал

три периода на използване, които бяха докладвани през 2013 г. През последната кампания неговото проучване завърши напълно. Съоръжението е консервирано и покрито с временен навес.

Археологическа кампания от 2013 г. дава добри и доста конкретни данни за стратиграфските нива на северната зона на Акропола. При изследванията на кв. F 15, в един от Централните профили на северния квартал на сектор „Изток” на Акропола (за периода 2012-2013), са определени и разчетени данни за два средновековни пласта и три антични. Тези контексти са известни отдавна на проучвателите и се редуват без промяна по цялата северна зона зад стената. На базата на тези дългогодишни стратиграфски данни можем да определим следната обща хронология на пластовете: *първи пласт* от праисторическата епоха, края на бронзовата ера и ранножелязната епоха; *втори пласт*, късноримска епоха (3-4 в.); *трети и четвърти пласт*, ранновизантийски период (5 - началото на 7 век); *пети и шести пласт* – средновековни, съответно от XI-XIII и XIV в.

Публикация № 47.

З.Димитров, И.Топалилов, И.Цветков. Редовни археологически разкопки на Рациария през 2013 г. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, под печат.

ISSN: 1313-0889

Съобщението е подчинено на основната информация, че след пауза от 24 години през 2013 г. са възстановени редовните археологически проучвания на римския легионен лагер, колония и провинциална столица Рациария.

Докладвани са археологически проучвания в три работни сектора:

1. Представителна сграда от късноантичната епоха – т.нар. „Резиденция”;
2. Терми от късноантичната епоха;
3. Сондажни проучвания – три стратиграфски сондажа в рамките на късноантичния град.

В „Резиденцията” е работено върху площ от 1,5 дка., но само с разчистване на насипите от иманярската дейност. В края на разкопките е достигнато нивото на проучванията от 1989 г., проведени от Г.Кузманов и Д.Джорджети.

Екипът от проучватели на Рациария започна разкопки и на втори архитектурен обект – **късноантична баня**. Тя е била съставена от три помещения, като при всяко от тях в южната част стените завършваха със зидове, изпълнени в дъговидна форма - екседри. Вътрешността на банята е била постлана с мраморни плочи, две от които се откриха почти цели, но разместени от иманярските намеси. Самите стени на банята са обмазани, оформени са отделни малки басейни. На място са запазени два от тях, а на терена пред банята бе открити и трети басейн, разбит от багер и преместен настрана от оригиналното му положение.

Една от основните цели на тези първи разкопки бе установяването на пораженията от иманярските намеси и опит за уточняване на стратиграфията. Поради тези цели бяха заложили **три сондажа**: два източно и един северно от „Резиденцията”.

Съобщението коментира, че в някои зони иманярската намеса достига в дълбочина до 3, 5 м. Най-важни данни имаме от сондаж № 1, където попаднахме на

частично запазена улична настилка, направена от малки камъни (чакъл), на места с единични фрагменти строителна керамика, а върху нея пластът се състои от сива пръст, наситен с малки по размер камъни и оскъдно количество малки находки. Настилката продължава в източна, западна и северна посока, извън рамките на сондажа и дава основание да считаме, че става въпрос за декуманус, успореден на този, тангиращ през късната античност от север резиденцията.

Данните от другите сондажи показваха, че както малките находки и керамиката, така и монетите се отнасят към втората половина на III – VI в. Тези факти, засега, ни водят към хипотезата, че в зоната около „късноантичната Резиденция” сме попаднали на квартали на Рациария от нейния столичен период. Остава проблемен въпросът за разположението на римския град (колонията) и особено на ранния военен лагер от I в.

Съобщението предоставя данни и за редица важни находки, спасени от иманярските изкопи и насипи. Например: една цяла чаша с прекрасна релефна украса, работена на ръка, от т.нар. „Дакийски тип” (датиращи I в.пр.Хр. – I в.сл.Хр.); цели съдове от вносна керамика “terra sigillata”, някои от тях от първия период на военния лагер – италиейско производство от Арецо; строителна керамика с печати на VII Клавдиев легион; лампи; надгробни плочи; печати от типа “*planta pedis*” на производителя Гелиус (L.GEL или L.GE); архитектурни детайли и редица други.

Публикация № 48.

Z.Dimitrov. Perperikon. – In: R.Ivanov (ed.) Tabula Imperii Romani, Philippopolis K - 35 – 2. Pendril Publishing House, Sofia, 2012, 287-289.

ISBN: 978-954-92809-1-3

В тази кратка анотация за археологическия обект Перперикон, издадена в корпуса на „Табула Империи Романи” са дадени в енциклопедичен вид основните данни за хронологията и археологическите комплекси, които се разкриват на скалния връх.

Описани са основните резултати от десетгодишните проучвания на Акропола. Те са анализирани като самостоятелни комплекси, а в отделни пасажии на текста са предадени и хронологичните репери на главните контексти, разкрити при разкопките. Представена е сложната обща хронология на обекта. Доклавани са топографската характеристика и ситуирането на Перперикон в Източните Родопи. Внимание е отделено и на функционалните характеристики на най-големите архитектурни комплекси и съоръжения.

Публикация № 49.

Z.Dimitrov. Tatul. – In: R.Ivanov (ed.) Tabula Imperii Romani, Philippopolis K - 35 – 2. Pendril Publishing House, Sofia, 2012, 372-374.

ISBN: 978-954-92809-1-3

Подобно на предходната анотация и тази касаеща обекта край село Татул представя на читателите основните данни за обекта. Кратко място е отделено на хронологията и функции на комплексите – тракийско светилище от къснобронзовата и ранножелязната епоха, доразвито със сериозни архитектурни комплекси през

ранноелинистическия период, домакинство от късноримската и ранновизантийската епоха и средновековна крепост.

Началният пасаж предоставя пълни данни за географското разположение на обекта, както и проследява топографската му ситуация. След излагането на описанията на комплексите и тяхната хронология, кратко място е отделено на аналозите на архитектурните единици и общ модел на светилището и късноримското домакинство. Съобщението завършва с достатъчно подробни данни и за средновековната епоха на обекта край Татул, въпреки античния характер на сборника.

Данните за Татул и Перперикон в корпусния тип издания на Табула Империи Романи са в по-голям обем от тези на останалите археологически обекти в региона, тъй като те дават ценна напълно нова информация за значителни по големина архитектурни комплекси и широкомащабни проучвания, проведени буквално през последните години.

Публикация № 50.

З. Димитров. Изграждането на Марцианопол: местната и импортната каменна продукция и връзката със западнопонтийските колонии през принципата. – В: Б. Петрунова (съст.). Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ст. Станилов, под печат.

Това кратко изследване резюмира резултатът от терените обхождания, проведени по програма на Фонд „Научни изследвания“, на най-голямата и най-добре запазена кариера за добив на местен камък, варовик, до големия римски град Марцианопол, дн. Девня.

В резултат на теренната работа бяха заснети скалния фронт на кариерата, изоставаната продукция на терена, други „гнезда“ на добив, извън основната работна площадка, пидобити бяха редица геологически и метрични данни за целия комплекс и бе установено актуалното състояние на културно-историческия паметник към сегашния момент.

Екипът ни установи, че добивът в марцианополската кариера е бил разнообразен. Той е ставал по две различни технологии. Първата, с т.нар. „вертикално отсичане на скалата“, изпълнявано чрез първоначално забиване на клинове в скалния венец и последващо използване на триони. Втората, чрез вадене на камък от повърхността на терена, на отделни гнезда, без голямо слизане в дълбочина – т.е. „хоризонтално добиване“.

Данните от каменоломните на Марцианопол дават добра предпоставка за започването на мащабен проект за изследване на връзките между този римски град и западнопонтийските колонии на базата на каменодобива и дистрибуцията на каменни материали. В Марцианопол и Одесос са били импортирани великолепни мрамори от Мала Азия и Пропонтида, предимно от кариерите на о. Проконесос. Но наред с това активно е използван и местният варовиков камък. Дори в определен етап кариерите на Марцианопол са захранвали не само близкия град, но и самият понтийски полис Одесос.

От друга страна, каменоделските ателиета в Марцианопол са работили и с двата вида каменна продукция – местна и импортна.

Сигурен приносен момент на това изследване е, че за първи път в нашата литература при дейността на пътуващи малоазийски каменоделски групи се доказва пряко, че те са работили не само с вносните мраморни материали (проконесоският, например), но и с най-добрите местни породи камък.